

Francisco Arenas-Dolz

Filosofia moral i ètiques aplicades I



Aquest document forma part dels materials docents programats mitjançant l'ajut del Servei de Política Lingüística de la Universitat de València

Filosofia moral i ètiques aplicades I

Setembre del 2016

Imatge de coberta: Javier Clavo, *Al·legoria de la Justícia* (1963). Col·lecció Patrimonial de la Universitat de València. Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació (antiga Facultat de Dret). Núm. d'inventari: UV001824

Índex

INTRODUCCIÓ.....	5
1. L'ÀMBIT DE L'ÈTICA.....	6
1. L'ÈTICA, QUÈ ÉS I PER A QUÈ SERVEIX?	6
2. NORMES O VALORS?	6
3. LA VIDA HUMANA COM A VIDA MORAL.....	6
4. EL CONFLICTE MORAL.....	7
2. L'ÈTICA TRÀGICA	11
1. ÈTICA I AGON	12
2. ÈTICA DE LA JUSTÍCIA I DEL TREBALL	12
3. LA VIRTUT CIVIL.....	12
4. MORAL D'AMOS I ESCLAUS.....	12
5. LA JUSTÍCIA COM A FONAMENT DE L'ORDRE CÍVIC	13
6. COM S'ARRIBA A SER ALLÒ QUE S'ÉS	13
7. DE LA CULPA A LA JUSTÍCIA	13
8. EL DOLOR I LA SOLITUD DE L'ÉSSER HUMÀ	13
9. NO HI HA RES MÉS PREUAT QUE LA VIDA.....	13
3. L'ÈTICA DE LA VIRTUT	19
1. L'HOME, MESURA DE TOTES LES COSES.....	20
2. EL BÉ I LA VIRTUT.....	20
3. LA IDEA DEL BÉ	20
4. FELICITAT I VIRTUT.....	20
4. L'ÈTICA COM A FORMA DE VIDA	27
1. LA PRIMACIA DE LA VERACITAT	28
2. LA PRIMACIA DE LA FELICITAT	28
3. LA PRIMACIA DE LA VIRTUT	28
4. LA PRIMACIA DEL DUBTE	28
5. LA PRIMACIA DE LA TEORIA.....	28
5. L'ÈTICA ENTRE FE I RAÓ.....	33
1. L'ÈTICA DE LA INTIMITAT	33
2. L'ÈTICA DE LA CARITAT.....	34
6. L'ÈTICA MORALÍSTICA	37
1. LA NATURALESA DE L'HOME.....	38
2. FORTUNA I VIRTUT.....	38
3. HONESTEDAT I INTEGRITAT	38
4. EL PLAER DE LA SOLEDAT	38
5. L'ÈTICA COM A LòGICA DE L'AVALUACIÓ	38
6. L'ART DE SABER VIURE	38

7. L'ÈTICA DE LA RAÓ	43
1. L'ESPILL DE LES PASSIONS	44
2. EL NATURALISME ÈTIC	44
3. EL CONEIXEMENT DELS AFECTES.....	44
4. NECESSITAT MORAL I ELECCIÓ	44
8. L'ÈTICA DE L'EXPERIÈNCIA.....	50
1. LES IDEES MORALES I L'EXPERIÈNCIA SENSIBLE	50
2. L'ÈTICA DEL SENTIT MORAL.....	50
3. L'ÈTICA DEL SENTIMENT	51
9. L'ÈTICA DEL DEURE.....	56
1. L'ÈTICA DE L'AUTONOMIA	57
2. L'ÈTICA DE LA COMPASSIÓ.....	57
10. L'ÈTICA UTILITARISTA.....	63
1. LA MAJOR FELICITAT DEL MAJOR NOMBRE	63
2. EL DEURE DEPÈN DE LA UTILITAT	64
11. L'ÈTICA DE LA PRAXI.....	69
1. L'ETHOS MORAL.....	69
2. L'ÈTICA DE L'EMANCIPACIÓ.....	70
12. L'ÈTICA DEL LÍMIT.....	76
1. L'ÈTICA DE L'ANGOIXA	76
2. L'ÈTICA DE LA VIDA	77
13. L'ÈTICA DELS VALORS	82
1. MORALITAT I CONEIXEMENT ÈTIC DELS VALORS	82
2. LA FENOMENOLOGIA DEL VALOR.....	83
3. L'ONTOLOGIA DELS VALORS	83
4. TEORIA PRAGMÀTICA DEL VALOR	83
5. L'ESTIMACIÓ DELS VALORS	83
6. TEORIA CONSTRUCTIVISTA DEL VALOR	83
7. LA TIRANIA DELS VALORS.....	84
14. L'ÈTICA DIALÒGICA	90
1. L'ÈTICA DEL DISCURS	91
2. LA TEORIA DE LA JUSTÍCIA.....	91
15. L'ÈTICA HERMENÈUTICA	97
1. LA REHABILITACIÓ DE LA FILOSOFIA PRÀCTICA	97
2. L'ÈTICA DE LES VIRTUTS.....	97
3. L'ÈTICA DE L'ALTERITAT.....	98
4. L'ÈTICA DE L'AUTENTICITAT.....	98
5. L'ÈTICA LA PIETAT	98
6. L'ÈTICA HERMENÈUTICA CRÍTICA	98

Introducció

L'assignatura obligatòria "Filosofia moral i ètiques aplicades" està concebuda per a desenrotllar continguts temàtics mitjançant els quals les i els estudiants obtenen un marc de referència d'interès per al desenvolupament del conjunt de competències generals del títol de Graduat/ada en Filosofia.

L'assignatura s'imparteix en dos semestres –"Filosofia moral i ètiques aplicades" (I i II)– i el temari presenta les diferents dimensions de l'ètica, les teories morals més rellevants i ofereix un panorama de les diferents ètiques aplicades que contribueixen a la construcció d'una ètica cívica i intercultural en una societat pluralista i democràtica.

En les lliçons següents es plantegen temes relacionats amb la necessitat d'entendre com es conceptualitza i ha anat evolucionant la filosofia moral. Atès que hi ha una pluralitat de teories ètiques, s'estudiaran algunes de les tradicions principals.

En aquest volum es dóna importància als aspectes pràctics de l'assignatura i es proposen lectures per a les sessions pràctiques. També s'hi consideren els aspectes metodològics en el procés d'ensenyament-aprenentatge que es proposen en l'actualitat, tant internacionalment com en el context de la universitat espanyola. I s'hi ofereixen recursos bibliogràfics per a aprofundir en aquesta matèria.

1. L'àmbit de l'ètica

1. Justificació i descripció de continguts

Aquesta lliçó té com a objectiu aclarir què s'entén per filosofia moral. Es desenvolupa la distinció entre ètica i moral i es mostren diferents maneres de comprendre l'ètica i la multiplicitat de teories morals que se'n deriven.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'ètica, què és i per a què serveix?

La distinció entre ètica i moral. La filosofia moral com a reflexió sobre la vida moral. Felicitat, deure, justícia.

2. Normes o valors?

Diferents maneres de comprendre l'ètica. Teleologia i deontologia. Autonomia i heteronomia. Ètica formal i ètica material. Universalisme i contextualisme.

3. La vida humana com a vida moral

Les esferes de la vida moral. L'esfera privada. L'esfera pública. La vida ètica.

4. El conflicte moral

La disputa. La polèmica. El debat. La controvèrsia.

3. Objectius de la lliçó

- Caracteritzar l'objecte d'estudi de l'ètica i les seues diferències respecte d'altres sabers.
- Debatre sobre la categoria científica del saber de l'ètica.
- Analitzar filosòficament la tasca d'autocomprensió de l'ètica.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Per què cal reflexionar filosòficament sobre la moralitat?
- Quin tipus de saber és l'ètica? És un saber purament especulatiu que es limita a descriure la conducta humana tal com ocorre actualment en les diverses societats i grups socials, o com ha ocorregut en el passat, en les diverses etapes de la història humana?
- Quin tipus d'actes discursius són la disputa, la polèmica, el debat i a controvèrsia? Com es diferencien d'acord amb les seues dimensions teòriques i pràctiques?
- Com poden contribuir les controvèrsies a l'enfortiment de la societat civil?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 1.1. Anàlisi del llenguatge.

Objectiu: habilitar l'estudiantat en l'ús apropiat de termes que apareixen en el discurs ètic.

Pràctica: descriure el significat dels termes següents: acció, convicció, crítica moral, deure, educació, felicitat, justícia, llibertat, norma, passió, principi moral, responsabilitat i la seua relació amb el concepte de filosofia moral.

Pràctica grupal: dos o tres alumnes.

Documents:

Canto-Sperber, M. (coord.) (2001). *Diccionario de ética y filosofía moral*. 2 vols. México: Fondo de Cultura Económica.

Höffe, O. (ed.) (1994). *Diccionario de ética*. Barcelona: Crítica.

Activitat pràctica núm. 1.2. Anàlisi d'una polèmica.

Objectiu: habilitar l'estudiantat en l'exposició i anàlisi de polèmiques.

Pràctica: utilitzar la classificació de Marcelo Dascal de les discussions, disputes i controvèrsies per descriure una polèmica real i analitzar quin d'aquests tres elements és el predominant.

Pràctica grupal: dos o tres alumnes.

Documents:

Dascal, M. (1995): "Epistemología, controversias y pragmática". *Isegoría* 12, 8-43.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Bibliografia bàsica

Conill, J. (2006). *Ética hermenéutica. Crítica desde la facticidad*. Madrid: Tecnos.

Cortina, A. (dir.) (1986). *Ética mínima*. Madrid: Tecnos.

— (1990). *Ética sin moral*. Madrid: Tecnos.

— (1994). *10 palabras clave en ética*. Estella: Verbo Divino.

— (2013). *¿Para qué sirve realmente la ética?* Madrid: Paidós

Cortina, A.; Martínez, E. (1998): *Ética*. Madrid: Akal.

Domingo, A. (2001). *Lo que usted estudió y nunca debió olvidar de Ética (puesto al día)*. Madrid: Acento.

Siurana, J. C. (2009). *La sociedad ética*. Barcelona: Proteus.

— (2011). *Los consejos de los filósofos. Una introducción a la historia de la ética*. Barcelona: Proteus.

b) Bibliografia complementària

Aranguren, J. L. L. (1994). *Ética*, en *Obras completas*, vol. II. Madrid: Trotta, pp. 159-501.

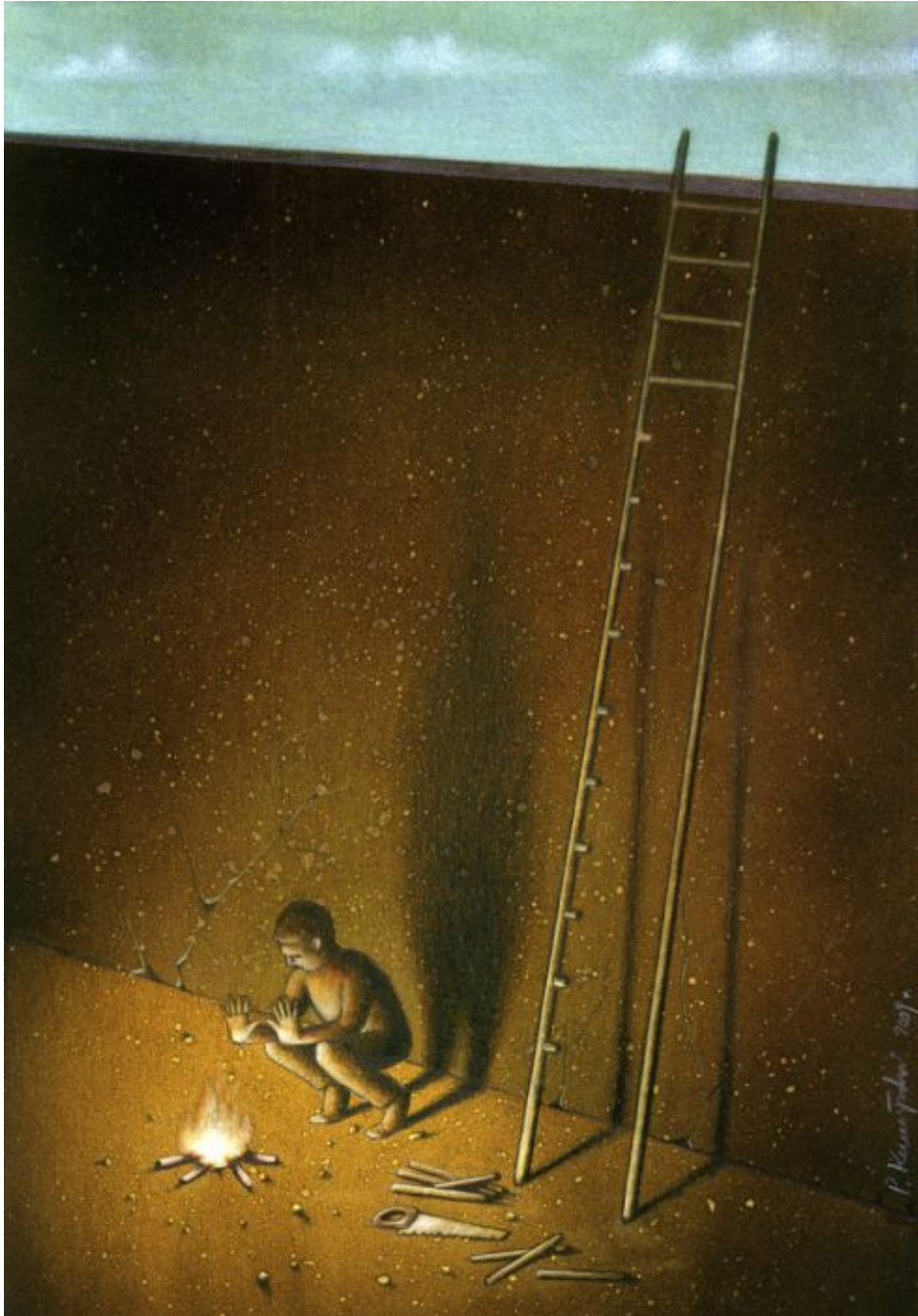
Bilbeny, N. (1992). *Aproximación a la ética*. Barcelona: Ariel.

— (ed.) (2012). *Textos clave de la ética*. Madrid: Tecnos.

Bonete, E. (1990). *Éticas contemporáneas*. Madrid: Tecnos.

— (1998a). *La política desde la ética (I). Historia de una dilema*. Barcelona: Anthropos.

- (1998b). *La política desde la ética (II). Problemas morales de la democracia*. Barcelona: Anthropos.
- Camps, V. (ed.) (1988-1989). *Historia de la ética*, 3 vols. Barcelona: Crítica.
- Camps, V. (2013). *Breve historia de la ética*. Barcelona: RBA.
- Camps, V.; Guariglia, O.; Salmerón, F. (eds.) (1992). *Concepciones de la ética*. Madrid: Trotta.
- Canto-Sperber, M. (coord.) (2001). *Diccionario de ética y filosofía moral*, 2 vols. México: Fondo de Cultura Económica.
- Canto-Sperber, M.; Ogien, R. (2005). *La filosofía moral y la vida cotidiana*. Barcelona: Paidós.
- Dascal, M. (1995). “Epistemología, controversias y pragmática”. *Isegoría* 12, 8-43.
- García Gómez-Heras, J. M.^a (2003). *Teorías de la moralidad. Introducción a la ética comprada*. Madrid: Síntesis.
- Gómez, C. (ed.) (2002). *Doce textos fundamentales de la Ética del siglo XX*. Madrid: Alianza.
- Gómez, C.; Muguerza, J. (eds.) (2007). *La aventura de la moralidad*. Madrid: Alianza.
- Herrera, A. (2000). *La ética en la espiral de la modernidad*. Gijón: VTP.
- Höffe, O. (ed.) (1994). *Diccionario de ética*. Barcelona: Crítica.
- Hortal, A. (1994). *La ética. Los autores y sus circunstancias*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas.
- López de la Vieja, M.^a T. (2000). *Principios morales y casos prácticos*. Madrid: Tecnos.
- MacIntyre, A. (1981). *Historia de la ética*. Barcelona: Paidós.
- Pieper, A. (1991). *Ética y moral*. Barcelona: Crítica.
- Sádaba, J. (2004). *La ética contada con sencillez*. Madrid: Maeva.
- Singer, P. (1995). *Compendio de Ética*. Madrid: Alianza.



Pawel Kuczynski, *Satiric Drawings*

2. L'ètica tràgica

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó es presenta el desenvolupament del pensament grec arcaic, d'Homer a Píndar, i s'estudien textos de poetes i pensadors arcaics, tractant de comprendre des de si mateixa l'ètica que es va anar generant en la Grècia antiga.

En primer lloc, s'aborden les dues grans figures de l'èpica arcaica grega, Homer i Hesíode, representants de la poesia heroica i la poesia didàctica, respectivament. Mentre Homer lloa les virtuts heroiques i agonals i canta a la guerra i la violència, Hesíode convida a la pau i ensenya el treball de la terra.

En segon lloc, s'atén a la poesia lírica, que sorgeix en paral·lel al desenvolupament de la *polis*, com a resposta als ideals d'una nova societat, on la indústria i el comerç van adquirint cada vegada més rellevància. Destaquen en aquest àmbit autors com Soló i Teognis, tots dos poetes elegíacs. Soló elabora en els seus poemes una justificació de la seua activitat política orientada a acabar amb la desigualtat, la injustícia i el desordre que s'havia instal·lat a la seua comunitat. Teognis, que encarna l'*ethos* aristocràtic, comprova indignat que a la majoria de la gent no li importa res més que el profit material que, per a ell, és el contrari de la virtut. Ens ocuparem també dels poetes lírics corals Alcman, que considera la justícia com a fonament de l'ordre cívic, i de Píndar, que en els seus epinícis lloa als vencedors en els jocs esportius celebrats en diverses ciutats gregues, glorificant les seues virtuts.

En tercer i últim lloc, s'estudia el gènere tràgic com un espai privilegiat per al debat al voltant de qüestions ètiques a l'Atenes clàssica. Davant d'aquelles teories ètiques modernes que neguen la validesa del conflicte tràgic, la tragèdia evidència la contingència i la vulnerabilitat humana

enfront de la fortuna, posant de manifest la dificultat de la deliberació humana.

2. Apartats que componen la lliçó

1. Ètica i agon

Homer. La moral heroica. Les virtuts de l'heroi. Els herois descendeixen de la divinitat. El respecte per les normes. L'honor i la glòria com a paradigma de conducta. Prenen decisions en assemblees. La fidelitat als juraments i als pactes. Obediència als déus i al destí marcat per ells. El valor en el camp de batalla. El paradigma de la bellesa de l'heroi.

2. Ètica de la justícia i del treball

Hesíode. Llei, justícia i injustícia. Guerra i pau. Individu i comunitat. Fortuna i treball.

3. La virtut civil

Soló. La crisi de la Themis. La llei escrita com a límit i mesura a la voluntat arbitrària dels poderosos. Bon govern (*eunomia*), respecte a la llei (*nomos*) i mesura (*to meson*).

4. Moral d'amos i esclaus

Teognis. El poeta i la comunitat. Decadència de la ciutat, degradació de la humanitat. Llaurar o navegar? L'oposició *agathos-esthlos* i *kakos-deilos*. Dues classes de justícia.

5. La justícia com a fonament de l'ordre cívic

Alcman. La contemplació de la natura. Sobre la vellesa. Cant de mi mateix.

6. Com s'arriba a ser allò que s'és

Píndar. Poesia i veritat: la victòria enfront de la mentida. La memòria de la fama: "La virtut perdura en gloriosos cants". *Nomos basileus*: com pot la llei ser sobirana?

7. De la culpa a la justícia

Èsquil. Conflictes pràctics. La mirada de l'altre i la imaginació narrativa. La idea de justícia.

8. El dolor i la solitud de l'ésser humà

Sòfocles. L'ambigüitat de la virtut. Saber i confiar. La ceguesa. Ironia i coneixement. La memòria és oblit.

9. No hi ha res més preuat que la vida

Eurípides. De la moral pensada a la moral viscuda. La humanització dels herois i els déus. La veu de les víctimes.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució de les manifestacions literàries més antigues de Grècia a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- En quin sentit Homer és mestre de tots els grecs?
- Quina és la concepció del treball que té Hesíode?
- Quines són les aportacions principals de la lírica arcaica grega a l'ètica?
- Quines són les característiques de l'heroi tràgic?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 2.1. Seminari / lectura obligatòria (Homer).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Homer, *Odissea*, XIII 1–354.

— *Ilíada*, IX 308–429.

Activitat pràctica núm. 2.2. Seminari / lectura obligatòria (Hesíode).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Hesíode, *Els treballs i els dies*, 202-380.

Activitat pràctica núm. 2.3. Seminari / lectura obligatòria (Teognis).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Teognis de Mègara (1990). *Elegías*, en *Líricos griegos. Elegiacos y yambógrafos arcaicos (siglos VII-V a.C.)*. Vol. 2. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Activitat pràctica núm. 2.4. Seminari / lectura obligatòria (Èsquil).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Èsquil, *Agamèmnon*, 104-257.

— *Les Coèfores*, 84-123, 306-314.

— *Les Eumènides*, 681-710; 927-992.

— *Prometeu encadenat*, 436-519.

Activitat pràctica núm. 2.5. Seminari / lectura obligatòria (Sòfocles).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Sòfocles, *Antígona*, 332-376.

— *Èdip rei*, 1186-1222.

— *Electra*, 121-233.

Activitat pràctica núm. 2.6. Seminari / lectura obligatòria (Eurípides).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Eurípides, *Alcestis*, 280-370.

— *Medea*, 1324-1375.

— *Les bacants*, 370-433.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

- Èsquil (1932-1934). *Tragèdies*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
 — (1986). *Tragedias*. Madrid: Gredos.
- Eurípides (1966-). *Tragèdies*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
 — (1977-1979). *Tragedias*. 3 vols. Madrid: Gredos.
- Ferraté, J. (ed.) (1968). *Líricos griegos arcaicos*. Barcelona: Seix Barral.
- Hesíode (2000). *Obras y fragmentos*. Madrid: Gredos.
 — (2012). *Teogonia. Els treballs i els dies*. Barcelona: La Magrana.
- Homer (2000). *Odisea*. Madrid: Gredos.
 — (2005-). *Ilíada*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
 — (2006). *Ilíada*. Madrid: Gredos.
 — (2010-). *Odissea*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Rodríguez Adrados, F. (1981). *Líricos griegos. Elegiacos y yambógrafos arcaicos (siglos VII-V a. C.)*. 2 vols. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Sòfocles (1951). *Tragèdies*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
 — (2002). *Tragedias*. Madrid: Gredos.
- Suárez de la Torre, E. (ed.) (2002). *Antología de la lírica griega arcaica*. Madrid: Cátedra.

b) Estudis

- Argullo, R. (2008). *El Héroe y el Único*. Barcelona: El Acantilado.
- Bowra, C. M. (1950). *Historia de la literatura griega*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Campbell, J. (2015). *El héroe de las mil caras. Psicoanálisis del mito*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Carlyle, Th. (1985). *Los héroes*. Madrid: Sarpe.
- Cuenca, L. A. de (1991). *El héroe y sus máscaras*. Madrid: Mondadori.
- Detienne, M. (1982). *Los maestros de la verdad en la Grecia arcaica*. Madrid: Taurus.
- Detienne, M.; Vernant, J.-P. (1988). *Las artimañas de la inteligencia. La metis en la Grecia antigua*. Madrid: Taurus.
- Dodds, E. R. (1980). *Los griegos y lo irracional*. Madrid: Alianza.
- Festugière, A.-J. (1986). *La esencia de la tragedia griega*. Barcelona: Ariel.
- Finley, M. I. (1961). *El mundo de Odiseo*. México: Fondo de Cultura Económica.

- Fränkel, H. (2004). *Poesía y filosofía de la Grecia arcaica*. Madrid: Antonio Machado Libros.
- García Gual, C. (2009). *Encuentros heroicos. Seis escenas griegas*. Madrid: Fondo de Cultura Económica de España.
- Gigon, O. (1996). *Los orígenes de la filosofía griega: de Hesíodo a Parménides*. Madrid: Gredos.
- Herrerías Maldonado, E. (2010). *La tragedia griega y los mitos democráticos*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Hook, S. (1958). *El héroe en la historia. Un estudio sobre la limitación y posibilidad*. Buenos Aires: Galatea-Nueva Visión.
- Jaeger W. (1957). *Paideia. Los ideales de la cultura griega*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Lesky, A. (1968). *Historia de la literatura griega*. Madrid: Gredos.
- (2001). *La tragedia griega*. Barcelona: El Acantilado.
- Lledó, E. (1988). “El mundo homérico”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 15-34.
- Meier, Christian (1991). *L'arte política della tragedia greca*. Torino: Einaudi.
- Nestle, W. (1930). *Historia de la literatura griega*. Barcelona: Labor.
- Nussbaum, M. C. (1995). *La fragilidad del bien. Fortuna y ética en la tragedia y la filosofía griega*. Madrid: Visor.
- Orsi, R. (2007). *El saber del error. Filosofía y tragedia en Sófocles*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Rodríguez Adrados, F. (1972). *Fiesta, comedia y tragedia*. Barcelona: Planeta.
- Romilly, J. de (2010). *La Grecia antigua contra la violencia*. Madrid: Gredos.
- Savater, F. (1982). *La tarea del héroe. Elementos para una ética trágica*. Madrid: Taurus.
- Scheler, M. (1961). *El santo, el genio, el héroe*. Buenos Aires: Nova.
- Segal, Ch. (2013). *El mundo trágico de Sófocles*. Madrid: Gredos.
- Snell, B. (2007). *El descubrimiento del espíritu. Estudios sobre la génesis del pensamiento europeo en los griegos*. Barcelona: El Acantilado.
- Vernant, J.-P. (1982). *Mito y sociedad en la Grecia antigua*. Madrid: Siglo XXI.
- (1986). *La muerte en los ojos. Figuras del Otro en la antigua Grecia*. Barcelona: Gedisa.
- (2000). *El universo, los dioses, los hombres. El relato de los mitos griegos*. Barcelona: Anagrama.

Vernant, J.-P.; Vidal-Naquet, P. (1987). *Mito y tragedia en la Grecia antigua*. Madrid: Taurus.

Veyne, P. (1987). *¿Creyeron los griegos en sus mitos? Ensayo sobre la imaginación constituyente*. Buenos Aires: Granica.

Vidal-Naquet, P. (2002). *El mundo de Homero*. Barcelona: Península.

3. L'ètica de la virtut

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó es presenta el pensament dels sofistes, Sòcrates, Plató i Aristòtil.

La sofística va desenvolupar una investigació sobre el bé de caràcter principalment antropològic i ètic, indagant el significat de l'actuar i del viure de l'ésser humà. Aquesta investigació té com a fil conductor el caràcter retòric del llenguatge.

En continuïtat amb la sofística, el mateix Sòcrates reivindica la novetat d'aquesta aproximació a l'estudi de l'ésser humà, que s'allunya dels enfocaments adoptats pels filòsofs de la natura anteriors i reivindica el valor del diàleg i d'una vida examinada. La virtut de l'ésser humà resideix en la seua dimensió pròpiament racional.

En Plató la reflexió sobre la Idea del bé té un caràcter no només antropològic i ètic, sinó també metafísic i ontològic. Per a Plató la Idea del bé és allò que constitueix la finalitat de les nostres accions.

Aristòtil reprèn aquesta concepció del bé com a fi i com a objecte del desig i de l'aspiració, aprofundint en la relació entre el bé suprem i el bé de l'home, qüestió que el porta en *l'Ètica a Nicòmac* a prendre distància de Plató i a criticar-lo.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'home, mesura de totes les coses

El context filosòfic i històric de la sofística. Gòrgies. La naturalesa retòrica del llenguatge. Protàgores. El progrés humà com a avanç de la ciència i la moral. Isòcrates. Igualtat natural i concòrdia.

2. El bé i la virtut

Sòcrates. La qüestió socràtica. Coneix-te a tu mateix. La virtut és ciència. L'intel·lectualisme ètic. El coneixement i l'amor: l'amor per la saviesa. Com portar una vida examinada? Cal cuidar-se. Viure és preparar-se per a morir.

3. La Idea del bé

Plató. Es pot conèixer la Idea del bé? La Idea de bé i els béns. La vida mixta: el bé com a intel·ligència i plaer.

4. Felicitat i virtut

Aristòtil. El bé i la felicitat. El bé pràctic i la crítica aristotèlica a la Idea platònica del bé. La felicitat és la realització de l'ésser humà com a ésser racional. Les virtuts com guia de l'actuar humà. Les virtuts morals (o ètiques) i les virtuts intel·lectuals (o dianoètiques). Passió (*pathos*), capacitat (*dynamis*) i disposició (*hexis*). La virtut és el terme mig. El coneixement pràctic. Coneixement productiu (*poiesis*), pràctic (*praxis*) i teòric (*theoria*). Deliberació i acció. La virtut de la prudència (*phronesis*). Les virtuts com disposicions permanents per comportar-se raonablement. Fantasia, sensació i temps. La intel·ligència de les passions. La incontinença. La justícia i les normes. Definició de justícia. Classes de justícia. L'amistat, un substitut de la justícia? Amistat i retòrica. Concòrdia i fraternitat. La política arquitectònica.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució dels sofistes, Sòcrates, Plató i Aristòtil a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Qui eren els sofistes, en què consistia la seua defensa de la igualtat natural i la concòrdia, i la seua idea de progrés?
- Què significa que l'Ídea del bé està “més enllà de la substància” (*epekeina tes ousias*)? Té la Ídea del bé una funció només cognitiva o també ontològica? Comenta l'analogia entre el sol i el bé.
- Com explica Aristòtil la relació entre la virtut i la felicitat?
- Quins són i com es divideixen les virtuts intel·lectuals?
- Com es relacionen, segons Aristòtil, justícia i amistat?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 3.1. Seminari / lectura obligatòria (els sofistes).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Gòrgies, *Encomi d'Helena*.

Plató, *Protàgores*, 320c-322d.

Activitat pràctica núm. 3.2. Seminari / lectura obligatòria (Sòcrates).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Plató, *Defensa de Sòcrates*, 36b-38b.

Activitat pràctica núm. 3.3. Seminari / lectura obligatòria (Plató).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Plató, *Gòrgies*, 491b-493d.

— *La república*, 433a-435a; 507b-509b.

Activitat pràctica núm. 3.4. Seminari / lectura obligatòria (Aristòtil).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Aristòtil, *Ètica a Nicòmac* (Llibres VIII-IX).

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Aristòfanes (1969-1977). *Comèdies*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

— (2002). *Las nubes*, Madrid: Ediciones Clásicas.

Aristòtil (1994). *Política*. Madrid: Gredos.

— (1995a). *Ètica nicomaquea*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

— (1995b). *Ètica Nicomáquea. Ètica Eudemia*. Madrid: Gredos.

— (1998). *Retòrica; Poètica*. Barcelona: Edicions 62.

— (2002). *Retòrica*. Madrid: Gredos.

— (2014). *Política*. Barcelona: La Magrana.

Melero Bellido, A. (ed.) (1996). *Sofistas. Testimonios y fragmentos*. Madrid: Gredos.

Plató (1931-2015). *Diàlegs*. 20 vols. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Vol. 1: *Defensa de Sòcrates; Critó; Eutifron; Laques*. Vol. 2: *Càrmides; Lisis; Protàgoras*. Vol. 3: *Ió; Hípias Menor; Hípias Major; Eutidem*. Vol. 4: *Cràtil*. Vol. 5: *Menó; Alcibiades*. Vol. 6: *Fedó*. Vol. 7: *El convit*. Vol. 8:

- Gòrgias*. Vol. 9: *Fedre*. Vol. 10: *La república* (Llibres I-IV). Vol. 11: *La república* (Llibres V-VII). Vol. 12: *La república* (Llibres VIII-X). Vol. 13: *Parmènides*. Vol. 14: *Teetet*. Vol. 15: *El sofista*. Vol. 16: *El polític*. Vol. 17: *Fileb*. Vol. 18: *Timeu; Crítias*. Vol. 19: *Les lleis* (Llibres I-III). Vol. 20: *Les lleis* (Llibres IV-VI).
- (2003). *Diálogos*. 9 vols. Madrid: Gredos. Vol. 1: *Apología. Critón. Eutifrón. Ion. Lisis. Cármides. Hipias menor. Hipias mayor. Laques. Protágoras*. Vol. 2: *Gorgias. Menéxeno. Eutidemo. Menón. Crátilo*. Vol. 3: *Fedón. Banquete. Fedro*. Vol. 4: *República*. Vol. 5: *Parménides. Teeteto. Sofista. Político*. Vol. 6: *Filebo. Timeo. Critias*. Vol. 7: *Dudosos. Apócrifos. Cartas*. Vol. 8: *Leyes* (Libros I-VI). Vol. 9: *Leyes* (Libros VII-XII).
- Xenofont (1923). *Records de Sòcrates*. Barcelona: Editorial Catalana.
- (1993). *Recuerdos de Sócrates. Económico. Banquete. Apología de Sócrates*. Madrid: Gredos.

b) Estudis

Els sofistes, Sòcrates i Plató

- Bilbeny, N. (1998). *Sòcrates: el saber como ética*. Barcelona: Península.
- Calvo, T. (1994). *De los sofistas a Platón*. Madrid: Ediciones Pedagógicas.
- (1998). “Diálogo y racionalidad: el modelo ‘socrático’”, en Álvarez, Á.; Martínez, R. (eds.) (1998). *En torno a Aristóteles. Homenaje al Profesor Pierre Aubenque*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, pp. 335–354.
- Capelle, W. (1996). *Historia de la filosofía griega*. Madrid: Gredos.
- Cassin, B. (ed.) (1986). *Positions de la sophistique*. París: PUF.
- Colli, G. (1996). *La sabiduría griega*. 3 vols. Madrid: Trotta.
- De Crescenzo, L. (1997). *Historia de la filosofía griega*. Barcelona: Seix Barral.
- García Gual, C. (1988a). “Los sofistas y Sócrates”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, 35-79.
- (1988b). “Platón”, en Victoria Camps (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, 80-135.
- Gómez-Lobo, A. (1999). *La ética de Sócrates*. Barcelona: Andrés Bello.
- Guthrie, W. K. C. (1999). *Historia de la filosofía griega*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- Hadot, P. (2008). *Elogio de Sócrates*. Barcelona: Paidós.
- Irwin, T. (2000). *La ética de Platón*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.

- Lledó, E. (1996). *La memoria del Logos. Estudios sobre el diálogo platónico*. Madrid: Taurus.
- (2000). *El surco del tiempo. Meditaciones sobre el mito platónico de la escritura y la memoria*. Madrid: Taurus.
- MacIntyre, A. (1981). *Historia de la ética*, Barcelona: Paidós.
- Mas Torres, S. (2003). *Ethos y Pólis. Una historia de la filosofía práctica en la Grecia clásica*. Madrid: Istmo.
- Pérez de Laborda, M. (2001). *El más sabio de los atenienses. Vida y muerte de Sócrates, maestro del filosofar*. Madrid: Rialp.
- Reale, G. (2003). *Por una nueva interpretación de Platón*. Barcelona: Herder.
- Romilly, J. de (1997). *Los grandes sofistas en la Atenas de Pericles*. Barcelona: Seix Barral.
- Ross, D. (1989). *Teoría de las ideas de Platón*. Madrid: Cátedra.
- Rus Rufino, S (1987). *El problema de la fundamentación del derecho. La aportación de la sofística griega a la polémica entre naturaleza y ley*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Rus Rufino, S.; Meabe, J. E. (2001). *Justicia, derecho y fuerza. El pensamiento de Trasímaco acerca de la ley y la justicia y su función en la teoría del derecho*. Madrid: Tecnos.
- Sánchez Manzano, M.^a A.; Rus Rufino, S. (1991). *Introducción al movimiento sofístico griego*. León: Universidad de León.
- Tovar, A. (1986). *Vida de Sócrates*. Madrid: Alianza.

Aristòtil

- Álvarez, Á.; Martínez, R. (eds.) (1998). *En torno a Aristóteles. Homenaje al Profesor Pierre Aubenque*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- Araos San Martín, J. (1999). *La filosofía aristotélica del lenguaje*. Pamplona: Eunsa.
- Arenas-Dolz, F. (2008). *Hermenéutica, retórica y ética del logos. Deliberación y acción en la filosofía de Aristóteles*. Valencia: Servicio de Publicaciones de la Universitat de València.
- Arendt, H. (1993). *La condición humana*. Barcelona: Paidós.
- Aubenque, P. (1999). *La prudencia en Aristóteles*. Barcelona: Crítica.
- Beuchot, M. (2004). *Ensayos marginales sobre Aristóteles*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Bodéüs, R. (1982). *Le Philosophe et la cité. Recherche sur les rapports entre morale et politique dans la pensée d'Aristote*. París: PUF.
- (2002). *Aristote. Une philosophie en quête du savoir*. París: PUF.

- Charles, D. (1984). *Aristotle's Philosophy of Action*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Cubells, F. (1981). *El concepto de acto energético en Aristóteles*. Valencia: Facultad de Teología San Vicente Ferrer.
- Garay, J. de (1987). *Los sentidos de la forma en Aristóteles*. Pamplona: Eunsa.
- (2005). "Hermenéutica y formas aristotélicas de racionalidad". *Éndoxa* 19, 1–22.
- Jaeger, W. (1994). *Aristóteles. Bases para la historia de su desarrollo intelectual*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Lledó, E. (1988). "Aristóteles y la ética de la 'polis'", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, 136-207.
- (1994). *Memoria de la ética. Una reflexión sobre los orígenes de la teoría moral en Aristóteles*. Madrid: Taurus.
- MacIntyre, A. (1987). *Tras la virtud*. Barcelona: Crítica.
- Mauri, M. (1987). *Bien humano y moralidad*. Pamplona: Eunsa.
- (1991). "Un mateix i els altres: L'ésser humà en tant que amic". *Convivium* 2, 145–149.
- (1993). «L'akrasia nell'Etica Nicomachea» *Sapienza* 46, 71–78.
- (1993–1994). "Akrasia". *Philosophia: Yearbook of the Research Center for Greek Philosophy at the Accademy of Athens* 23/ 24, 181–188.
- Moncho Pascual, J. R. (1968). «La unidad de la vida moral según Aristóteles». *Anales del Seminario Metropolitano de Valencia* 16, 7–394.
- Montoya, J.; Conill, J. (1985). *Aristóteles: sabiduría y felicidad*. Madrid: Cincel.
- Moreau, J. (1979). *Aristóteles y su escuela*. Buenos Aires: Eudeba.
- Mosterín, J. (2007). *Aristóteles. Historia del pensamiento*. Madrid: Alianza.
- Naval Durán, C. (1992). *Educación, retórica y poética. Tratado de la educación en Aristóteles*. Pamplona: Eunsa.
- Nussbaum, M. C. (1995). *La fragilidad del bien. Fortuna y ética en la tragedia y la filosofía griega*. Madrid: Visor.
- Oriol Salgado, M. (2004). *Lógica de la acción y akrasia en Aristóteles*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Reale, G. (2007). *Introducción a Aristóteles*. Barcelona: Herder.
- Rus Rufino, S. (2005). *La razón contra la fuerza. Las directrices del pensamiento político de Aristóteles*. Madrid: Tecnos.
- Schmitt, Ch. B. (2004). *Aristóteles y el Renacimiento*. León: Universidad de León.

Yarza, I. (2000). *La racionalidad de la ética de Aristóteles. Un estudio sobre Ética a Nicómaco I*. Pamplona: Eunsa.

4. L'ètica com a forma de vida

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó s'estudia el pensament ètic en les escoles filosòfiques hel·lenístiques de Grècia i Roma, amb el propòsit de discutir les perspectives ètiques de cirenaics, cíncics, epicuris, estoics, escèptics i neoplatònics.

Es mostraran tant les continuïtats amb els pensadors anteriors, que es tradueixen en la persistència de la pregunta pel bé, la felicitat i la virtut, com les profundes discontinuïtats, que mostren un canvi de direcció en la manera de respondre a aquestes preguntes.

Tots aquests corrents van concebre la filosofia com un mitjà per afrontar les dificultats més penoses de la vida humana; veien al filòsof com un metge compassiu les arts del qual podien curar molts i abundants tipus de sofriment humà; practicaven la filosofia no com una tècnica intel·lectual elitista dedicada a l'exhibició de la intel·ligència, sinó com un art compromès la fi del qual era lluitar contra la desgràcia humana; centraven, per tant, la seua atenció en qüestions d'importància quotidiana i urgent per a l'ésser humà: la por a la mort, l'amor i la sexualitat, la còlera i l'agressió –qüestions que moltes vegades les varietats més elitistes de la filosofia han evitat tractar, per considerar-les extremadament complexes i personals.

Els filòsofs de les escoles hel·lenístiques es van enfrontar a aquestes qüestions des de la seua experiència quotidiana, tal com es presentaven en les vides dels éssers humans i atenent a les condicions necessàries per a millorar-les. Tot això va obligar a aquests autors a buscar una nova i complexa manera d'entendre la psicologia humana i adoptar estratègies argumentatives –d'ordre dialèctic, retòric i literari– per fer front eficaçment a aquests problemes.

2. Apartats que componen la lliçó

1. La primacia de la veracitat

Els cirenaics i els cínicos. La parresia en Grècia. Aristip de Cirene. Poder conversar amb tots sense por. Antístenes d'Atenes i Diògenes de Sinop. El savi es basta a si mateix. Sobre les passions i la felicitat. L'ètica com a exercici. Ciutadans del món.

2. La primacia de la felicitat

Els epicuris. Epicur. L'ètica com a cura de si. L'ètica com a fàrmac. El plaer com a absència de dolor i torbament. La implicació de felicitat i virtut.

3. La primacia de la virtut

Els estoics. Zenó de Cítion. La virtut es basta a si mateixa. Sèneca. Només el savi és feliç. La pràctica de la meditació. Epictet. L'ètica com a teràpia de les passions. Marc Aureli. La pràctica dels exercicis espirituals.

4. La primacia del dubte

Els escèptics. Pirró d'Elis. Suspendre el judici. Arcesilau i Canèades. Viure segons la naturalesa. Sext Empíric. Viure sense dogmes. Llucià de Samòsata. L'ètica de la ficció.

5. La primacia de la teoria

Els neoplatònics. Plotí. El bé de l'home com retorn al Bé. Amor platònic i amor plotinià. Navegació de l'ànima. Aprendre a mirar. La filosofia com a pràctica del viure.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució de les escoles hel·lenístiques a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Compareu l'ideal del savi epicuri amb l'estoic.
- Compareu la proposta de felicitat d'Epicur amb l'aristotèlica.
- Desenvolpeu la noció estoica de virtut.
- Compareu els fonaments gnoseològics de l'ètica escèptica amb els de l'ètica platònica.
- Compareu l'ètica plotiniana amb l'estoica.

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 4.1. Seminari / lectura obligatòria (Epicur).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Epicur, *Carta a Meneceu*.

Activitat pràctica núm. 4.2. Seminari / lectura obligatòria (Sèneca).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Sèneca, *Lletres a Lucili*, 120.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

- Diògenes Laerci (2013). *Vidas y opiniones de los filósofos ilustres*. Madrid: Alianza.
- (2014-). *Vides i doctrines dels filòsofs més il·lustres*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Epictet (1995a). *Manual (Enquiridión)*. Madrid: Gredos.
- (1995b). *Manual d'ètica*. Barcelona: Edicions 62.
- Epicur (1995). *Sobre la felicitat. Carta a Meneceu i màximes capitals*. Barcelona: Edicions 62.
- (2008a). *Obras*. Madrid: Tecnos, 2008.
- (2008b). *Ética*. Barcelona: Proteus.
- Marc Aureli (1990). *Meditaciones*. Madrid: Gredos.
- (1983). *Reflexions*. Barcelona: Laia.
- Plotí (1992-1998). *Enéadas*. 3 vols. Madrid: Gredos. Vol. 1: Libros I y II. Vol. 2: Libros III-IV. Vol. 3: Libros V-VI.
- Sèneca (1928-1931). *Lletres a Lucili*. 4 vols. Barcelona: Fundació Bernat Metge. Vol. 1: Llibres I-V. Vol. 2: Llibres VI-IX. Vol. 3: Llibres X-XV. Vol. 4: Llibres XVI-XX.
- (2013). *Obra completa*. Madrid: Gredos.
- Sext Empíric (1993). *Esbozos pirrónicos*. Madrid: Gredos.
- (1997). *Contra los profesores*. Madrid: Gredos

b) Estudis

- Brochard, V. (1945). *Los escépticos griegos*. Buenos Aires: Losada.
- Carregui Prior, J.; Rodríguez Beltrán, F.; Ros Cherta, J. M. (2009). *Filosofía antigua: Epicuro y Séneca*. Valencia: Boreal.
- Daraki, M. (1977). *El mundo helenístico: cínicos, estoicos y epicúreos*. Madrid: Akal.
- Dodds, E. R. (1975). *Paganos y cristianos en una época de angustia. Algunos aspectos de la experiencia religiosa desde Marco Aurelio a Constantino*. Madrid: Cristiandad.
- Elorduy, E. (1972). *El estoicismo*. Madrid: Gredos.
- Fernández-Galiano, M. (1988). "Epicuro y su jardín", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 248-281.

- Foucault, M. (2004). *Discurso y verdad en la antigua Grecia*. Barcelona: Paidós.
- García Bacca, J. D. (1948). *Introducción general a las Enéadas*. Buenos Aires: Losada.
- García Borrón, J. C. (1988). “Los estoicos”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 208-247.
- García Gual, C. (1988). *Epicuro*. Madrid: Alianza.
- García Gual, C.; Ímaz, M^a J. (2007). *La filosofía helenística. Ética y sistemas*. Madrid: Síntesis.
- Hadot, P. (2004). *Plotino o la simplicidad de la mirada*. Barcelona: Alpha Decay.
- (2009). *La filosofía como forma de vida. Conversaciones con Jeannie Carlier y Arnold I. Davidson*. Barcelona: Alpha Decay.
- Lévy, C. (1997). *Les philosophies hellénistiques*. Paris: Le livre de poche.
- (2008). *Les scepticismes*. Paris: PUF.
- Lledó, E. (2003). *El epicureísmo*. Madrid: Taurus.
- Long, A. A. (1984). *La filosofía helenística. Estoicos, epicúreos, escépticos*. Madrid: Alianza.
- Mas Torres, S. (2003a). *Historia de la filosofía antigua. Grecia y el helenismo*. Madrid: UNED.
- (2003b). *Pensamiento romano*. Valencia: Tirant lo Blanch.
- Mosterín, J. (2007). *Historia del pensamiento. Helenismo*. Madrid: Alianza.
- Nussbaum, M. C. (2003). *La terapia del deseo. Teoría y práctica en la ética helenística*. Barcelona: Paidós.
- Reyes, A. (1959). *La filosofía helenística*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Rist, J. M. (1995). *La filosofía estoica*. Barcelona: Crítica.
- Veyne, P. (1995). *Séneca y el estoicismo*. México: Fondo de Cultura Económica.
- (2008). *Séneca. Una introducción*. Barcelona: Marbot.
- Williams, B. (2006). *Verdad y veracidad. Una aproximación genealógica*. Barcelona: Tusquets.
- Zambrano, M. (1994). *Séneca*. Madrid: Siruela.

5. L'ètica entre fe i raó

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó s'estudia en primer lloc el pensament moral d'Agustí d'Hipona. Aquest autor es planteja preguntes similars a les quals ja filòsofs grecs com Plató i Aristòtil havien tractat de respondre. No obstant això, els conceptes de bé, felicitat o virtut s'interpreten ara a la llum de la revelació bíblica, on la noció de mal moral, traduïda com pecat, manifesta la novetat de la perspectiva cristiana respecte dels filòsofs antics.

En segon lloc es presenta la reflexió moral de Tomàs d'Aquino. En aquest autor trobem una major autonomia en l'àmbit de la reflexió moral. Des d'una especial valoració de l'aristotelisme, Tomàs d'Aquino planteja en la *Prima secundae* de la *Summa theologiae* una important reflexió no només sobre els conceptes de virtut i llei, sinó també sobre la vida bona, els hàbits i les virtuts, especialment la virtut de la caritat.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'ètica de la intimitat

Agustí d'Hipona. Cristianisme i neoplatonisme. El bé i la idea de creació. El mal moral. La felicitat i les virtuts cardinals. La llei eterna i les lleis terrenals. L'ordre de l'amor: la virtut com *ordo amoris*. Temporalitat i ètica. Intimitat i reciprocitat. Llibertat i voluntat.

2. L'ètica de la caritat

Tomàs d'Aquino. Moral cristiana i ètica aristotèlica. El saber pràctic. La felicitat. Els actes humans. Principis intrínsecs i extrínsecs. Les virtuts com hàbits bons. Les virtuts com hàbits operatius. La virtut de la caritat. Intel·lecte i voluntat. La llei natural. La guerra justa. La filosofia pràctica escolàstica. Tomisme i neotomisme.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució del cristianisme i la filosofia moral cristiana a l'Edat Mitjana a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Quina relació hi ha entre llibertat i responsabilitat, segons Agustí d'Hipona?
- Quins són els diferents tipus de virtuts de les que parla Tomàs d'Aquino? Defineix breument cadascuna d'elles.
- Quina relació hi ha entre intel·lecte i voluntat, segons Tomàs d'Aquino?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 5.1. Seminari / lectura obligatòria (Agustí d'Hipona).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Agustí d'Hipona, *Confessions* (Llibre VIII).

Activitat pràctica núm. 5.2. Seminari / lectura obligatòria (Tomàs d'Aquino).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Tomàs d'Aquino, *Summa teològica*, I-II, qq. 22-48.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Abelard, Pere (1990). *Ética o Conócete a ti mismo*. Madrid: Tecnos.

Abelard, Pere; Heloïsa (2005). *Lletres d'amor i de consolació*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum.

Agustí d'Hipona (1923). *La ciutat de Déu*. Barcelona: Barcino.

— (1956). *Tratado sobre la Santísima Trinidad*, en *Obras completas*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, vol. 5.

— (1974). *Las confesiones*, en *Obras completas*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, vol. 2.

— (1988). *La ciudad de Dios*, en *Obras completas*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, vols. 16-17.

— (1989). *Confessions*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya.

— (2001). *La Trinitat*. Barcelona: Edicions 62.

Anselm de Canterbury (2000). *Sobre la veritat*. Barcelona: Folio.

Duns Escot, Joan (1968). *Cuestiones cuodlibetales*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.

Tomàs d'Aquino (1988). *Suma de Teología*. 5 vols. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.

— (1992). *De les passions de l'ànima (Summa teològica, I-II, qq. 22-48)*. Barcelona: Edicions 62.

b) Estudis

Álvarez Turiezno, S. (1988). "La Edad Media", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 345-489.

Arendt, H. (2001). *El concepto de amor en San Agustín*. Madrid: Encuentro.

- Beuchot, M. (2008). *Conocimiento, realidad y acción en Santo Tomás de Aquino*. Salamanca: San Esteban.
- Brown, P. (2001). *Agustín de Hipona*. Madrid: Acento.
- Chalmeta, G. (2002). *La justicia política en Tomás de Aquino. Una interpretación del bien común*. Pamplona: Eunsa.
- Egido Serrano, J. (2006). *Tomás de Aquino a la luz de su tiempo. Una biografía*. Madrid: Encuentro.
- Fabro, C.; Ocariz, F.; Vansteenkiste, C.; Livi, A. (1990). *Tomás de Aquino, también hoy*. Pamplona: Eunsa.
- Forment Giralt, E. (2007). *Santo Tomás de Aquino. El oficio de sabio*. Barcelona: Ariel.
- (2009). *Santo Tomás de Aquino. Su vida, su obra y su época*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Gómez Caffarena, J. (1988). “El cristianismo y la filosofía moral cristiana”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 282-344.
- González, A. M. (2006). *Moral, razón y naturaleza. Una investigación sobre Tomás de Aquino*. Pamplona: Eunsa.
- Pieper, J. (2005). *Introducción a Tomás de Aquino. Doce lecciones*. Madrid: Rialp.
- Viñas Román, T. (2003). *La amistad en San Agustín*. Madrid: Federación Agustianana.

6. L'ètica moralística

1. Justificació i descripció de continguts

En la reacció postmedieval contra l'escolàstica és fonamental la noció ciceroniana de la *humanitas*, tal com es reflecteix la cultura italiana entre el segle XIV i XV, la qual va contribuir a transformar l'humanisme de fenomen literari en un autèntic humanisme cívic. Un dels autors més representatius d'aquest corrent va ser Giovanni Pico della Mirandola, que en el seu *Discurs sobre la dignitat de l'home* va formular tres dels ideals del Renaixement: el dret inalienable a la discrepància, el respecte per la diversitat cultural i religiosa i l'enriquiment de la vida a partir de la diferència.

Per als moralistes els ésser humans no només necessitem normes ètiques i jurídiques, sinó també socials. Front a l'antiga filosofia moral, on el judici estava subordinat a la forma lògica de la veritat, ara s'obri camí la sensibilitat per observar, descriure i interpretar els costums (*mores*) i les formes del viure, que els moralistes recolliran en assaigs i aforismes, sense desenvolupar normes de comportament per a situacions concretes de la vida. El model de la *civilitas* en què es basa la moralística, important en el procés de formació d'una moral laica, es va estendre ràpidament per tota Europa gràcies al treball d'humanistes cristians com Erasme de Rotterdam, Thomas More i Joan Lluís Vives, i amb l'impuls de les reformes protestants, amb Martí Luter al capdavant. Entre els moralistes més importants tenim Nicolás Maquiavel a Itàlia, Montaigne a França, Francis Bacon a Anglaterra o Baltasar Gracián a Espanya.

2. Apartats que componen la lliçó

1. La naturalesa de l'home

Pico della Mirandola. L'home, llibertat i dignitat. El domini de la natura. Amor i coneixement. Filosofia i religió.

2. Fortuna i virtut

Maquiavel. Ètica i política. L'autonomia de la política.

3. Honestetat i integritat

Erasme de Rotterdam. L'educació moral del príncep. Thomas More. Ètica i utopia. Joan Lluís Vives i el camí de la concòrdia.

4. El plaer de la soledat

Michel de Montaigne. Filosofia com a filosofia moral. Vida activa i vida contemplativa. Assajar el jo. El content de si mateix. La formació de l'*ethos*. Saber i experiència. L'amistat.

5. L'ètica com a lògica de l'avaluació

Francis Bacon. La utopia científica. El poder de la dissimulació. La força retòrica dels judicis ètics.

6. L'art de saber viure

Baltasar Gracián. Agudeses, enginy, prudència, subtileza.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució de l'humanisme a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Quin és el fonament de la dignitat, segons Pico della Mirandola?
- Quina relació s'estableix, segons Erasme, entre bogeria i prudència?
- Quines són les implicacions ètiques del dubte i el paper d'aquest en la saviesa, segons Montaigne?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 6.1. Seminari / lectura obligatòria (Pico della Mirandola).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Giovanni Pico della Mirandola, *Discurs sobre la dignitat de l'home*.

Activitat pràctica núm. 6.2. Seminari / lectura obligatòria (Erasme).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Desiderius Erasmus, *Elogi de la follia*.

Activitat pràctica núm. 6.3. Seminari / lectura obligatòria (Montaigne).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Michel de Montaigne, *Assaigs*, I 28 ("Sobre l'amistat"), I 39 ("Sobre la soledat") II 12 ("Apologia de Ramón Sibiuda").

Activitat pràctica núm. 6.4. Seminari / lectura obligatòria (Bacon).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Francis Bacon, *El avance del saber*, llibre VI.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Bacon, F. (1976). *Assaigs*. Barcelona: Curial.

— (1985). *Ensayos*. Barcelona: Orbis.

— (1988). *El avance del saber*. Madrid: Alianza.

— (2006). *Nueva Atlántida*. Madrid: Akal.

— (2011). *La gran restauración (Novum organum)*. Madrid: Tecnos.

Erasmus, D. (2011). *Elogio de la locura*. Madrid: Gredos.

— (1982). *Elogi de la follia*. Barcelona: Edicions 62.

Gracián, B. (1997a). *Oráculo manual y arte de prudencia*. Madrid: Cátedra.

— (1997b). *El discreto*. Madrid: Alianza.

— (2011). *Obras completas*. Madrid: Cátedra.

Luter, M. (1977). *Obras*. Salamanca: Sígueme.

— (1996). *Del lliure albir*. Barcelona: Edicions 62.

Montaigne, M. de (1998). *Apologia de Ramón Sibiuda*. Barcelona: Edicions 62.

— (2008). *Los ensayos*. Barcelona: El Acantilado.

More, Th. (1998). *Utopía. La mejor forma de comunidad política y la nueva isla de Utopía*. Madrid: Alianza.

— (2009). *Utopia*. Barcelona: Accent.

Pico della Mirandola, G. (1986). *Discurso sobre la dignidad del hombre*. En: *Humanismo y Renacimiento*. Madrid: Alianza.

- (2004). *Discurs sobre la dignitat de l'home*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Suárez, F. (1971-1981). *De legibus*. Madrid: CSIC-Instituto Francisco de Vitoria.
- Vives, J. Ll. (1997). *Sobre la concordia y la discordia en el género humano*. València. Ajuntament de València.

b) Estudis

- Althusser, L. (2004). *Maquiavelo y nosotros*. Madrid: Akal.
- Aranguren, J. L. L. (1988). “La ética protestante”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 490-506.
- Bataillon, M. (1983). *Erasmus y el erasmismo*. Barcelona: Crítica.
- Burckhardt, J. (1968). *La cultura del Renacimiento en Italia*. Barcelona: Zeus.
- Cassirer, E. (1951). *Individuo y cosmos en la filosofía del Renacimiento*. Buenos Aires: Emecé.
- Colomer, E. (1975). *De la Edad Media al Renacimiento. Ramon Llull, Nicolás de Cusa, Juan Pico della Mirandola*. Barcelona: Herder.
- Dresden, S. (1968). *Humanismo y Renacimiento*. Madrid: Guadarrama.
- García Estébanez, E. (1986). *El Renacimiento: humanismo y sociedad*. Madrid: Cincel.
- Garin, E. (1981). *La revolución cultural del Renacimiento*. Barcelona: Crítica.
- Goñi Zubieta, C. (1996). *Giovanni Pico della Mirandola*. Madrid: Ediciones del Orto.
- Granada, M. Á. (1988). “La filosofía política en el Renacimiento: Maquiavelo y las utopías”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 541-574.
- Horkheimer, M. (1982). *Historia, metafísica y escepticismo*. Madrid: Alianza.
- Huizinga, J. (1987). *Erasmus*. Barcelona: Salvat.
- Kristeller, P. O. (1982). *El pensamiento renacentista y sus fuentes*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Marquard, O. (2006). *Felicidad en la infelicidad. Reflexiones filosóficas*. Buenos Aires: Katz.
- Navarro Pérez, J. (2007). *Pensar sin certezas. Montaigne y el arte de conversar*. México: Fondo de Cultura Económica.

- Rico, F. (1988). "Humanismo y ética", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 1. De los griegos al Renacimiento*. Barcelona: Crítica, p. 507-540.
- Santidrián, P. R. (1986). *Humanismo y Renacimiento*. Madrid: Alianza.
- Schmitt, Ch. B. (2004). *Aristóteles y el Renacimiento*. León: Universidad de León.
- Skinner, Q. (1984). *Maquiavelo*. Madrid: Alianza.
- Strauss, L. (1964). *Meditación sobre Maquiavelo*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos.
- Toulmin, S. E. (1979). *El puesto de la razón en la ética*. Madrid: Alianza.
- Weber, M. (1984). *L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme*. Barcelona: Edicions 62.
- Zweig, S. (2005). *Erasmus de Rotterdam. Triunfo y tragedia de un humanista*. Barcelona: Paidós.
- (2008). *Montaigne*. Barcelona: El Acantilado.

7. L'ètica de la raó

1. Justificació i descripció de continguts

Al segle XVII molts dels conceptes elaborats durant el Renaixement van trobar una possibilitat d'unificació amb el mètode racionalista. L'escolàstica i l'aristotelisme medieval es consideren com una herència incòmoda amb la qual s'ha de tallar per tal de construir un edifici filosòfic amb fonaments propis. La qüestió crucial ja no és modelar virtuosament una vida bona en conformitat al bé, sinó aconseguir un punt de vista normatiu en l'acció moral. En conseqüència, la filosofia moderna insistirà en el caràcter problemàtic de la noció de bé.

En aquesta lliçó s'estudien algunes de les fites modernes en la recerca de nous models ètics. Descartes elabora les regles d'una "moral provisional", fundada en veritats indemostrables, però capaces d'orientar al bé que encara no es coneix, i situa a l'ètica en un terreny intermedi entre activitat i passivitat. Aquest serà un motiu recurrent en l'ètica moderna i posa de manifest la dificultat de trobar un equilibri en l'àmbit moral.

Davant d'aquestes dificultats, es poden assenyalar, almenys, dos línies crítiques: una primera línia, en sintonia amb el missatge de la revolució científica a favor d'un saber rigorós, absolutitza el pressupost cartesià de la matèria com a extensió en la forma d'un materialisme mecanicista, i està representada principalment per Hobbes; una segona línia, que considera que el dualisme cartesià hauria unificar-se sota una única forma de racionalitat, està representada per Spinoza i Leibniz, els quals porten fins a les seues últimes conseqüències la via cartesiana de la raó.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'espill de les passions

Descartes. La substitució de la veritat per la certesa. L'origen de la llibertat de pensament. L'autonomia moral. L'ànima i les passions. Les passions i la voluntat. Pascal i el *Discurs sobre les passions de l'amor*.

2. El naturalisme ètic

Hobbes. La crisi de la tradició ètica. Ètica i ciència natural. L'estat de naturalesa. El dret de naturalesa i les lleis de naturalesa. De l'estat de naturalesa a l'estat civil. Estat i lleis de naturalesa.

3. El coneixement dels afectes

Spinoza. Afectes, passions, accions. La geometria dels afectes. El poder el cos. De l'amor propi al coneixement de l'altre. Més enllà del bé i del mal: una ètica de l'amor. Eros i totalitat: una metafísica de l'amor. L'esperit lliure.

4. Necessitat moral i elecció

Leibniz. El principi del millor com model de racionalitat pràctica. Acció i llibertat: contingència, racionalitat i espontaneïtat. Saber, felicitat i progrés. La racionalitat de l'elecció moral: el valor pràctic del saber. Felicitat i acció. Progrés i història.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució del racionalisme a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Per què és necessària, segons Descartes, la moral provisional? Quines són les regles de la moral provisional?
- Quina relació hi ha entre l'estat de naturalesa i l'estat civil en Hobbes?
- Quins són i en què consisteixen els tres afectes fonamentals, dels quals deriven tots els altres, segons Spinoza?
- En quin sentit l'ànima i el cos estan connectats al sistema de Spinoza?
- Com l'home pot conquerir la seua llibertat, segons Spinoza?
- Quins són els trets de l'optimisme ètic de Leibniz?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 7.1. Seminari / lectura obligatòria (Descartes).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

René Descartes, *Tractat de les passions*.

Activitat pràctica núm. 7.2. Seminari / lectura obligatòria (Hobbes).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Thomas Hobbes, *Leviatán*, cap. I-XIII.

Activitat pràctica núm. 7.3. Seminari / lectura obligatòria (Spinoza).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Benedictus de Spinoza, *Tractat de l'esmena de l'enteniment*, §§ 1-10.

Activitat pràctica núm. 7.4. Seminari / lectura obligatòria (Leibniz).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Gottfried Wilhelm Leibniz, *Nous assaigs sobre l'enteniment humà*.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Descartes, R. (1998). *Tractat de les passions; Cartes sobre la moral*. Barcelona: Edicions 62.

— (2011). *Obra completa*. Madrid: Gredos.

Hobbes, Th. (1990). *Leviatán (capítols I-XIII)*. València: Universitat de València.

— (1992). *Behemoth*. Madrid: Tecnos.

— (2009). *Leviatán o la materia, forma y poder de un Estado eclesiástico y civil*. Alianza: Madrid.

— (2010a). *De cive. Elementos filosóficos sobre el ciudadano*. Madrid: Alianza.

— (2010b). *Del ciudadano y Leviatán*. Madrid: Tecnos.

Leibniz, G. W. (1979). *Escritos políticos*. J. de Salas (ed.). Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.

— (1985). *Escritos políticos II*. E. Tierno Galván y P. Mariño (eds.). Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.

— (2001). *Escritos de filosofía jurídica y política*. J. de Salas (ed.) Madrid: Biblioteca Nueva.

— (1990). *Escritos en torno a la libertad, el azar y el destino*. C. Roldán (ed.). Madrid: Tecnos.

— (1992). *Nuevos ensayos sobre el entendimiento humano*. J. Echeverría (ed.). Madrid: Alianza.

— (1997). *Nous assaigs sobre l'enteniment humà*. Barcelona: Edicions 62.

— (2003). *Escritos filosóficos*. E. de Olaso (ed.). Madrid: Mínimo Transito.

— (2007-). *Obras filosóficas y científicas*. 19 vols. Granada: Comares.

- Millán Alba, J. A. (ed.). *Moralistas franceses. Máximas, pensamientos y caracteres*. Córdoba: Biblioteca de Literatura Universal.
- Spinoza, B. (1988). *Tratado de la reforma del entendimiento*. Madrid: Alianza.
- (1991). *Tractat de l'esmena de l'enteniment; Cartes sobre el mal*. Barcelona: Edicions 62.
- (2002). *Correspondencia*. Madrid: Alianza.
- (2007). *Ética demostrada según el orden geométrico*. Madrid: Tecnos.
- (2013). *Ètica*. Barcelona: Marbot.

b) Estudis

Descartes

- Camps, V. (2016). *Elogio de la duda*. Barcelona: Arpa.
- Corazón, R. (1997). "La autonomía moral como fin de la ética cartesiana". *Thémata* 18, 179-188.
- Davies, R. (2001). *Descartes: Belief, Scepticism and Virtue*. London: Routledge.
- Kambouchner, D. (2008). *Descartes et la philosophie morale*. Paris: Hermann.
- Marshall, J. (1998). *Descartes' Moral Theory*. Ithaca: Cornell University Press.
- Morgan, V. G. (1994). *Foundations of Cartesian Ethics*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.

Hobbes

- Bobbio, N. (1991). *Thomas Hobbes*. Barcelona: Plaza & Janés.
- Hernández Losada, J. M.^a (2002). *El retrato de un dios mortal. Estudio sobre la filosofía política de Thomas Hobbes*. Barcelona: Anthropos.
- Juan López, S. de (2009). *Thomas Hobbes*. Barcelona: Erasmus.
- Macpherson, C. B. (1970). *La teoría política del individualismo posesivo*. Barcelona: Fontanella.
- Rodríguez Feo, J. (1992). "Hobbes", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 75-107.
- Tönnies, F. (1988). *Thomas Hobbes. Vida y doctrina*. Madrid: Alianza.

Spinoza

- Bennett, J. (1990). *Un estudio de la ética de Spinoza*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Deleuze, G. (1996). *Spinoza y el problema de la expresión*. Barcelona: Muchnik.

- (2001). *Spinoza: Filosofía práctica*. Barcelona: Tusquets.
- Domínguez, A. (ed.) (1992). *La ética de Spinoza: fundamentos y significado*. Ciudad Real: Universidad de Castilla-La Mancha.
- (1995). *Baruch de Spinoza (1632-1677)*. Madrid: Ediciones del Orto.
- Larrauri, M. (2003). *La felicidad según Spinoza*. Valencia: Tàndem.
- Peña, V. (1992). “Espinosa”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 108-140.

Leibniz

- Cabañas, L.; Esquisabel, Ó. M. (eds.) (2014). *Leibniz frente a Spinoza*. Granada: Comares
- Nicolás, J. A. (1993). *Razón, verdad y libertad en G. W. Leibniz. Análisis histórico-crítico del principio de razón suficiente*. Granada: Universidad de Granada.
- Ortega y Gasset, J. (1983). *La idea de principio en Leibniz y la evolución de la teoría deductiva*, en *Obras completas*, vol. VIII. Madrid: Alianza.
- Roldán, C. (2002). “Estudios leibnizianos sobre ética: Un bien tan prometedor como escaso”. *Thémata* 29, 171-183.



Pawel Kuczynski, *Satiric Drawings*

8. L'ètica de l'experiència

1. Justificació i descripció de continguts

L'ambient cultural anglès sempre havia sigut sensible al món empíric, desenvolupat en l'època tardomedieval per les escoles franciscanes voluntaristes pròpies del nominalisme. En aquesta lliçó s'estudia el pensament moral de John Locke i de David Hume. Locke va obrir el racionalisme cartesià a les ciències empíriques i a l'experiència, elaborant una investigació crítica sobre els límits de l'intel·lecte humà, rebutjant tota metafísica innatista. Hume es va esforçar per donar una base naturalista a l'ètica.

2. Apartats que componen la lliçó

1. Les idees morals i l'experiència sensible

Locke. El bé moral i la llei. Tres tipus de lleis: llei divina, llei civil, opinió pública. La llei innata i la llei natural. La moral no és innata. La societat política o societat civil. El bé comú i la felicitat. Consciència moral i llibertat de consciència. La propietat i l'Estat. La religió i la tolerància.

2. L'ètica del sentit moral

Shaftesbury. El criteri del *sensus communis*. Coneixement natural i veritat moral. La situació moral. La religió natural. Fisiognomia de les passions. La pràctica de l'atenció. La simpatia universal. Gust i consciència moral.

3. L'ètica del sentiment

Hume. L'emotivisme moral. La natura de les passions. L'origen de les virtuts. La simpatia. Interès i benevolència. Sentiment moral i judici moral. La justícia com virtut artificial. La utilitat social. Adam Smith i el sentimentalisme.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució de l'empirisme a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Quins tres arguments proporciona Locke per demostrar que la moral no és innata?
- Quin és el fi de les societats i dels governs polítics, segons Locke?
- Quines condicions són necessàries per assolir aquest fi?
- Quins poders té l'individu en l'estat de naturalesa, segons Locke?
- Com es transformen aquests poders al constituir-se una societat política?
- Quin és el fonament de la moral, segons Hume?
- Quins són, segons Hume, les característiques del sentiment moral?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 8.1. Seminari / lectura obligatòria (Locke).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

John Locke, *Carta sobre la tolerància*.

Activitat pràctica núm. 8.2. Seminari / lectura obligatòria (Hume).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

David Hume, *Carta d'un gentleman al seu amic d'Edimburg*.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Hume, D. (1982). *Investigació sobre l'enteniment humà*. Barcelona: Laia.

— (1995). *Sobre el suicidio y otros ensayos*. Madrid: Alianza.

— (2004a). *Diálogos sobre la religión natural*. Madrid: Tecnos.

— (2004b). *Disertación sobre las pasiones y otros ensayos morales*. Barcelona: Anthropos.

— (2005a). *Tratado de la naturaleza humana*. Madrid: Tecnos.

— (2005b). *Escritos impíos y antirreligiosos*. Madrid: Akal.

— (2006a). *Investigación sobre los principios de la moral*. Madrid: Alianza.

— (2006b). *Resum del tractat de la naturalesa humana; Carta d'un gentleman al seu amic d'Edimburg; La meva vida; La mort de David Hume, d'Adam Smith*. Barcelona: La Busca.

— (2008). *Ensayos morales y literarios*. Madrid: Tecnos.

— (2009). *De los prejuicios morales y otros ensayos*. Madrid: Tecnos.

— (2010a). *Investigación sobre el conocimiento humano*. Madrid: Alianza.

— (2010b). *Historia natural de la religión*. Madrid: Tecnos.

— (2010c). *Ensayos políticos*. Madrid: Tecnos.

— (2010d). *Sobre el estudio de la historia. Y los apéndices de la historia de Inglaterra*. Madrid: Minerva.

Locke, J. (1983). *Assaig sobre el govern civil precedit de la Carta sobre la tolerància*. Barcelona: Laia.

— (1986). *Pensamientos sobre la educación*. Madrid: Akal.

- (2003). *Ensayo sobre el entendimiento humano*. Barcelona: Folio, Barcelona.
 - (2007a). *Ensayo y carta sobre la tolerancia*. Madrid: Alianza.
 - (2007b). *La ley de la naturaleza*. Madrid: Tecnos.
 - (2010). *Segundo tratado sobre el gobierno civil. Un ensayo acerca del verdadero origen y fin del gobierno civil*. Madrid: Alianza.
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper (1962). *Del soliloquio*. La Plata: Universidad Nacional de La Plata.
- (1995). *Sensus communis. Ensayo sobre la libertad de ingenio y humor*. Valencia: Pre-Textos.
 - (1997a). *Carta sobre el entusiasmo*. Barcelona: Crítica.
 - (1997b). *Investigación sobre la virtud o el mérito*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
 - (1997c). *Los moralistas*. Barcelona: Ediciones Internacionales Universitarias.
- Smith, A. (2004). *La teoría de los sentimientos morales*. Madrid: Alianza.

b) Estudios

Locke

- Camps, V. (1992). "Locke", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 141-167.
- García Sánchez, E. (1995). *John Locke (1632-1704)*. Madrid: Ediciones del Orto.
- Lassalle Ruiz, J. M.^a (2001). *John Locke y los fundamentos modernos de la propiedad*. Madrid: Dykinson.
- Macpherson, C. B. (1970). *La teoría política del individualismo posesivo*. Barcelona: Fontanella.
- Passmore, J. A. (1980). *Locke and the Ethics of Belief*. London: British Academy.
- Pezoa Bissières, Á. (1997) *Política y economía en el pensamiento de John Locke*. Pamplona: Eunsa.
- Solar Cayón, J. I. (1996). *La teoría de la tolerancia de John Locke*. Madrid: Dykinson.

Hume

- Broiles, R. D. (1969). *The Moral Philosophy of David Hume*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Cabezas Borra, D. (2008). *Hume esencial. La razón es y sólo debe ser esclava de las pasiones*. Barcelona: Ediciones de Intervención Cultural.

- Cohon, R. (ed.) (2001). *Hume. Moral and Political Philosophy*. Aldershot: Ashgate.
- Guill, M. B. (2010). *The British Moralists on Human Nature and the Birth of Secular Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guisán, E. (1985). *Cómo ser un buen empirista en ética*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- Hardin, R. (2007). *David Hume. Moral and Political Theorist*. Oxford: Oxford University Press.
- Macnabb, D. G. C. (1951). *David Hume. His Theory of Knowledge and Morality*. London: Hutchinson University Library.
- Martínez Martínez, J. A. (1996). *David Hume (1711-1776)*. Madrid: Ediciones del Orto.
- Mercado Montes, J. A. (2002). *El sentimiento como racionalidad. La filosofía de la creencia en David Hume*. Pamplona: Eunsa.
- Mercer, P. (1972). *Sympathy and Ethics*. Oxford: Clarendon Press.
- Norton, D. F. (1982). *David Hume. Common-Sense Moralist, Sceptical Metaphysician*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Penelhum, T. (1975). *Hume*. Londres: Macmillan.
- Raphael, D. D. (ed.) (1969). *British Moralists*. 2 vols. Oxford: Clarendon Press.
- Saoner, A. (1992). "Hume y la Ilustración británica", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 283-314.
- Tasset, J. L. (1999). *La ética y las pasiones. Un estudio de la filosofía moral y política de David Hume*. La Coruña: Universidade Da Coruña Servicio de Publicacións.

Shaftesbury

- Andreu Rodrigo, A. (1998). *Shaftesbury. Crisis de la civilización puritana*. Valencia: Universidad Politécnica de Valencia.
- Arnau, P. (1994). "Shaftesbury: el problema del mal y la estética". *Thémata* 12, 119-132.
- Crispini, F. (2001). *L'etica dei moderni. Shaftesbury e le ragioni della virtù*. Roma: Donzelli.
- Llorens, N. (2002). "Shaftesbury y el modelo clásico". *Locus amoenus* 6, 343-368.
- Urrea Restrepo, A. M. (1997). "Shaftesbury. Sensus communis y humor en la filosofía". *Universitas Philosophica* 28, 11-28.

9. L'ètica del deure

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó s'estudia el pensament de Kant i Schopenhauer. La proposta moral de Kant representa un model radicalment innovador. En la determinació del bé moral Kant implica un trencament amb tota la tradició moral. Aquesta ruptura consisteix en que el concepte de bé i mal no s'han de determinar abans de la llei moral, sinó només després i mitjançant la llei moral. La llei moral, que constitueix el nucli de la vida i de la reflexió moral, no pot fundar-se en el propi interès, sinó en la forma de la llei, en el seu caràcter universal. Aquesta primacia de la llei moral sobre el bé porta a Kant a criticar tots els sistemes morals anteriors. L'acció moralment bona és aquella que es basa en l'imperatiu categòric, que no està sotmès a cap condició, a diferència de l'imperatiu hipotètic. Kant proposa una formulació de l'imperatiu categòric centrada en la dignitat de la persona, a la qual cal tractar sempre com a fi i mai simplement com a mitjà. La condició de la llei moral és la llibertat, ja que si no fórem lliures no seríem ni tan sols morals ni responsables. Schopenhauer oposa la voluntat com a principi còsmic al jo teòric de l'apercepció transcendental kantiana. D'aquesta manera, les crítiques a Kant formulades per Schopenhauer a *Sobre el fonament de la moral* el porten a elaborar una ètica de la compassió on es combina l'ètica kantiana i l'ètica del sentit moral.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'ètica de l'autonomia

Immanuel Kant. La primacia de la llei moral i el bé. Bé sensible i bé moral. El bé i la llei moral. El bé suprem, unió de felicitat i virtut. La raó pura pràctica. Raó i sentiment moral. El respecte per la llei moral i la dignitat de la persona. L'autonomia com a fonament de la dignitat. La persona com a fi en si mateixa. Deure i universalitat. L'imperatiu hipotètic i l'imperatiu categòric. L'imperatiu categòric i la llei moral. El progrés de la racionalitat. L'ús públic de la raó. Autonomia i heteronomia. La llibertat dels antics i la llibertat dels moderns. La idea de progrés i la pau perpètua. La pedagogia del que és humà. Llibertat, sentiment i teleologia. La perfectibilitat humana, el paper de la raó i la noció de vida. El sentit del món i les accions bones.

2. L'ètica de la compassió

Arthur Schopenhauer. L'home, *animal metaphysicum*. La metafísica de la voluntat. Potències antimorals. L'afirmació de la voluntat: egoisme. La negació de l'egoisme: compassió. La compassió, fonament de la moral. Sentit moral del món: realitat i destí de la llibertat. El misteri de la llibertat. L'enigma del dolor. La justícia eterna. Eudemonologia com saviesa de la vida.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar l'especificitat del que és pràctic en la filosofia kantiana.
- Interpretar el principi de la llibertat que és la base de la legislació interna o legislació moral.
- Estudiar la contribució de Schopenhauer a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Quin és el punt de partida de l'ètica kantiana?
- En què consisteix el *factum* moral de la consciència?
- Quines diferències hi ha entre obrar conforme al deure, contra el deure i pel deure?
- En què es diferencien les ètiques materials i les ètiques formals?

- En què consisteix l'imperatiu categòric? Quina forma té? Què es vol dir en afirmar que l'imperatiu categòric és a priori?
- Quina és la formulació de l'imperatiu categòric referida a la llibertat?
- Per què la filosofia kantiana és una filosofia crítica?
- Quines idees planteja Kant en relació amb els límits del coneixement humà?
- Per què Kant planteja que hi ha una raó pràctica i una raó teòrica?
- És possible rastrejar influències de Plató i dels estoics en l'obra de Kant?
- En quin sentit i en relació amb quines idees i autors pot afirmar-se que el racionalisme, l'empirisme i la il·lustració són influències del pensament kantianista? Per què el sistema filosòfic de Kant representa una superació d'aquestes doctrines?
- Per què la compassió és el fonament de la moral per a Schopenhauer?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 9.1. Seminari / lectura obligatòria (Kant).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Immanuel Kant, *Fonamentació de la metafísica dels costums*.

— *Crítica de la raó pràctica*.

— *La pau perpètua*, Apèndix I.

Activitat pràctica núm. 9.2. Seminari / lectura obligatòria (Schopenhauer).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Arthur Schopenhauer, *Sobre el fonament de la moral*, § 7.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

- Kant, I. (1932). *La pau perpètua*. Barcelona: Barcino.
- (1989a). *Crítica de la razón pura*. Madrid: Alfaguara.
 - (1989b). *Metafísica de las costumbres*. Madrid: Tecnos.
 - (1989c). *Filosofía de la historia*. México: Fondo de Cultura Económica.
 - (1994). *Crítica de la razón práctica*. Salamanca: Sígueme.
 - (1995). *Fonamentació de la metafísica dels costums*. Barcelona: Edicions 62.
 - (1999). *Fundamentación de la metafísica de las costumbres*. Barcelona: Ariel.
 - (2002). *Història i política*. Barcelona: Edicions 62.
 - (2003). *Crítica de la raó pràctica*. Barcelona: Edicions 62.
 - (2004). *Crítica de la facultat de jutjar*. Barcelona: Edicions 62.
 - (2005a). *Ensayos sobre la paz, el progreso y el ideal cosmopolita*. Cátedra: Madrid.
 - (2005b). *Correspondencia*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
 - (2006). *Teoría y práctica*. Madrid: Tecnos.
 - (2007a). *Crítica del juicio*. Madrid: Tecnos.
 - (2007b). *La religión dentro de los límites de la mera razón*. Madrid: Alianza.
 - (2009). *¿Qué es la Ilustración? Y otros escritos de ética, política y filosofía de la historia*. Madrid: Alianza.
 - (2009). *Sobre la paz perpetua*. Madrid: Alianza.
 - (2010a). *Ideas para una historia universal en clave cosmopolita y otros escritos sobre filosofía de la historia*. Madrid: Tecnos.
 - (2010b). *Antropología. En sentido pragmático*. Madrid: Alianza.
 - (2010c). *Observaciones acerca del sentimiento de lo bello y de lo sublime*. Madrid: Alianza.
- Schopenhauer, A. (1970). *Sobre la voluntad en la naturaleza*. Madrid: Alianza.
- (1981). *De la cuádruple raíz del principio de razón suficiente*. Madrid: Gredos.
 - (1987). *Sobre la quàdruple arrel del principi de raó suficient*. Barcelona: Laia.
 - (1993). *Los dos problemas fundamentales de la ética*. Madrid: Siglo XXI.
 - (1995). *Parábolas, aforismos y comparaciones*. Barcelona: Edhasa, 1995.

- (1995). *Manuscritos berlineses*. Valencia: Pre-textos.
- (2000). *Crítica de la filosofía kantiana: apéndice a El mundo como voluntad y representación*. Madrid: Trotta
- (2001). *Metafísica de las costumbres*. Madrid: Trotta.
- (2003). *Ensayo sobre el libre albedrío*. Buenos Aires: Gradifco.
- (2003-2004). *El mundo como voluntad y representación*. 2 vols. Madrid: Trotta.
- (2006-2009). *Parerga y paralipómena*. 2 vols. Madrid: Trotta.
- (2007). *Eudemonología o el arte de ser feliz, explicado en 50 reglas para la vida*. Barcelona: Herder.
- (2009). *Los dolores del mundo*. Madrid: Sequitur.
- (2010). *Obra completa*. 2 vols. Madrid: Gredos.
- (2011). *Dialéctica erística o el arte de tener razón, expuesta en 38 estratagemas*. Madrid: Trotta.
- (2012). *Diarios de viaje. Los Diarios de viaje de los años 1800 y 1803-1804*. Madrid: Trotta.
- (2013). *Sobre la visión y los colores. Seguido de la correspondencia con Johann Wolfgang Goethe*. Madrid: Trotta.
- (2015). *Sobre la lectura y los libros*. Madrid: Sequitur.

b) Estudis

Kant

- Bilbeny, N. (1994). *Kant y el tribunal de la conciencia*. Barcelona: Gedisa.
- Cabezas Conchiña, R. y Gamón Asins, A. (2009). *Filosofía de la Ilustración. Kant*. Valencia: Boreal.
- Calle, R. de la; Vázquez García, M. (eds.) (2005). *Filosofía y razón. Kant, 200 años*. Valencia: Servicio de Publicaciones de la Universitat de València.
- Carvajal Cordón, J. (ed.) (1999). *Moral, derecho y política en Immanuel Kant*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha.
- Cassirer, E. (1948). *Kant, vida y doctrina*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Colomer Martín-Calero, J. L. (1995). *La teoría de la justicia de Immanuel Kant*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.
- Colón Rodríguez, I. (2006). *La aventura intelectual de Kant. Sobre la fundamentación de la metafísica y de la ley moral*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Corazón, R. (2005). *El pesimismo ilustrado. Kant y las teorías políticas de la Ilustración*. Madrid: Rialp.

- Cortina, A. (1981). *Dios en la filosofía trascendental de Kant*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.
- Deleuze, G. (2007). *La filosofía crítica de Kant*. Madrid: Cátedra.
- De Quincey, Th. (2004). *Los últimos días de Emmanuel Kant*. Madrid: Valdemar.
- Duque, F. et al. (2008). *La filosofía de Kant dos-cents anys després*. Girona: Documenta Universitaria.
- Ferraris, M. (2007). *Goodbye, Kant! Qué queda hoy de la “Crítica de la razón pura”*. Madrid: Losada.
- Fonnesu, L. (ed.) (2008). *Ética e mundo in Kant*. Bologna: Il Mulino.
- Foucault, M. (2010). *Una lectura de Kant. Introducción a la antropología en sentido pragmático*. Madrid: Siglo XXI.
- Gómez Caffarena, J. (1984). *El teísmo moral de Kant*. Madrid: Cristiandad.
- Lebrun, G. (2008). *Kant y el final de la metafísica. Ensayo sobre la “Crítica del juicio”*. Madrid: Escolar y Mayo.
- Martínez Guzmán, V. (ed.) (1997). *Kant. La paz perpetua doscientos años después*. Valencia: Nau Llibres.
- Medina Morales, D.; Albert Márquez, J. (2008). *La actualidad de E. Kant*. Córdoba: Facultad de Derecho de Córdoba.
- Moya, E. (2008). *Kant y las ciencias de la vida. (Naturlehre y filosofía crítica)*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Muguerza, J. y Rodríguez Aramayo, R. (eds.) (1989). *Kant después de Kant*. Madrid: Tecnos-CSIC.
- Palacios, J. M. (1979). *El idealismo trascendental: teoría de la verdad*. Madrid: Gredos.
- Palacios, J. M. (2003). *El pensamiento en la acción. Estudios sobre Kant*. Madrid: Caparrós.
- Posada Kubissa, L. (2008). *Razón y conocimiento en Kant. Sobre los sentidos de lo inteligible y lo sensible*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Sprute, J. (2008). *Filosofía política de Kant*. Madrid: Tecnos.
- Thiebaut, C. (ed.) (1991). *La herencia ética de la Ilustración*. Barcelona: Crítica.
- Villacañas, J. L. (1992). “Kant”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 315-404.
- Wellmer, A. (1994.). *Ética y diálogo. Elementos del juicio moral en Kant y en la ética del discurso*. Barcelona: Anthropos.
- Wolff, R. P. (1973). *The Autonomy of Reason. A Commentary on Kant’s Groundwork of the Metaphysic of Morals*. Nueva York: Harper.
- Zupancic, A. (2010). *Ética de lo real. Kant, Lacan*. Buenos Aires: Prometeo.

Schopenhauer

- Carvajal Cordón, J.; Pesquero Franco, E. (1989). "El mundo como voluntad consciente de sí misma: del egoísmo a la piedad". *Logos. Anales del Seminario de Metafísica*, 23, 167-197.
- Maceiras Fafián, M. (1985). *Schopenhauer y Kierkegaard: sentimiento y pasión*. Madrid: Cincel.
- Mann, Th. (2010). *Schopenhauer, Nietzsche, Freud*. Madrid: Alianza.
- Mateu Alonso, J. D. (2012). *La filosofía política y su trasfondo ontológico en la obra de Arthur Schopenhauer*. Valencia: Universitat de València.
- Moreno Claros, L. F. (1994). "Schopenhauer en España". *Daimon* 8, 203-234.
- (2005). *Schopenhauer. Vida del filósofo pesimista*. Madrid: Algaba.
- (2014). *Schopenhauer. Una biografía*. Madrid: Trotta.
- (2015). *Schopenhauer. El reconocimiento de lo irracional como la fuerza dominante del universo*. Barcelona: RBA.
- Oncina Coves, F. (ed.) (2011). *Schopenhauer en la historia de las ideas*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Philonenko, A. (1989). *Schopenhauer: una filosofía de la tragedia*. Barcelona: Anthropos.
- Savater, F. (1992). "Schopenhauer", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 500-521.
- (1986). *Schopenhauer: la abolición del egoísmo*. Barcelona: Montesino.
- Suances Marcos, M.; Villar Ezcurra, A. (2000). *El irracionalismo. Vol. I: De los orígenes del pensamiento hasta Schopenhauer*. Madrid: Síntesis.

10. L'ètica utilitarista

1. Justificació i descripció de continguts

La crisi de la filosofia trascendental, en la versió kantiana i idealista, es reflecteix en el pensament moral anglès, en especial en l'àmbit de l'utilitarisme, que es va desenvolupar entre els segles XVIII i XIX. Els utilitaristes demanen bases empíriques per a les normes morals i entenen que no és legítim decidir sols des d'uns principis generals, sinó que és convenient atendre també a les conseqüències comprovables dels mateixos.

En aquesta lliçó s'estudia el pensament de Jeremy Bentham i John Stuart Mill, els autors més representatius d'aquesta teoria ètica. Paral·lelament, des de la primera meitat del segle XIX, amb el desenvolupament de les ciències físiques, químiques i naturals, que apliquen amb èxit el mètode experimental, sorgeix l'intent d'elaborar una filosofia a partir d'un saber "positiu", en Auguste Comte, i de manera més accentuada en Herbert Spencer o, assumint la forma d'una doctrina evolutiva, en Charles Darwin.

2. Apartats que componen la lliçó

1. La major felicitat del major nombre

Jeremy Bentham. L'hedonisme. Felicitat i plaer. El principi d'utilitat o de la màxima felicitat. Els criteris de l'utilitat: el plaer i el dolor. Deure i utilitat. El deure depèn de la utilitat

2. El deure depèn de la utilitat

John Stuart Mill. La teoria utilitarista de la vida. Utilitarisme de l'acte i utilitarisme de la regla. Utilitarisme i altruisme. La moral i la justícia. La llibertat i el progrés de l'individu.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució de l'utilitarisme a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.
- Caracteritzar les formes de l'utilitarisme en Bentham i Mill.
- Analitzar la idea de felicitat en l'utilitarisme.
- Analitzar les concepcions de justícia i llibertat en l'utilitarisme.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Quina és la diferència entre l'utilitarisme i l'hedonisme clàssic?
- Quina és la diferència entre l'utilitarisme i el conseqüencialisme?
- Quina és la diferència entre l'utilitarisme i l'egoisme?
- Quins són els arguments principals a favor i en contra de l'utilitarisme?
- Per què dir a la gent que haurien de promoure la felicitat quan estan naturalment inclinats a fer-ho de totes maneres?
- Quin ha de ser el criteri moral que, segons l'utilitarisme, ens permeta decidir si una acció és correcta o no?
- Quins són, segons Mill, els motius per obeir el principi d'utilitat com a criteri moral? Quina és la font de la seua obligació? D'on es deriva la seua força obligatòria? Per què estic obligat a promoure la felicitat general?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 10.1. Seminari / lectura obligatòria (Mill).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

John Stuart Mill, *L'utilitarisme*, cap. V.

Activitat pràctica núm. 10.2. Seminari / lectura obligatòria (Mill).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

John Stuart Mill, *Sobre la llibertat*, cap. I.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Bentham, J. (1985). *El panòptic*. Barcelona: Edicions 62.

— (1990). *Falacias políticas*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

— (1991). *Antología*. Barcelona: Edicions 62.

— (2002a). *De los delitos contra uno mismo*. Madrid: Biblioteca Nueva.

— (2002b). *Tratado de las pruebas judiciales*. Granada: Comares.

— (2004). *Nomografía, o El arte de redactar leyes*. Madrid: Boletín Oficial del Estado.

— (2005). *Teoría de las ficciones*. Madrid: Marcial Pons.

— (2009). *En defensa de la usura*. Madrid: Sequitur.

— (2010). *Un fragmento sobre el gobierno*. Madrid: Tecnos.

— (2011). *Panóptico*. Madrid: Círculo de Bellas Artes.

Mill, J. S. (1970). *Sobre la libertad*. Madrid: Alianza.

— (1980). *Capítulos sobre el socialismo y otros escritos*. Madrid: Aguilar.

— (1984). *El utilitarismo*. Madrid: Alianza.

— (1991). *Sobre la llibertat*. València: Universitat de València.

— (1993). *Bentham*. Madrid: Tecnos.

— (1996). *Diario*. Madrid: Alianza.

— (1997). *Ensayos sobre algunas cuestiones disputadas en economía política*. Madrid: Alianza.

— (1998). *La naturaleza*. Madrid: Alianza.

- (2001). *Consideraciones sobre el gobierno representativo*. Madrid: Alianza.
 - (2005). *L'utilitarisme*. Barcelona: Edicions 62.
 - (2008a). *Principios de economía política*. Madrid: Síntesis.
 - (2008b). *Autobiografía*. Madrid: Alianza.
 - (2009). *La utilidad de la religión*. Madrid: Alianza.
 - (2010a). *Coleridge*. Madrid: Tecnos.
 - (2010b). *La lógica de las ciencias morales*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
 - (2010c). *El sometimiento de la mujer*. Madrid: Alianza.
- Mill, J. S.; Mill, H. T. (2001). *Ensayos sobre la igualdad de los sexos*. Madrid: A. Machado.

b) Estudis

- Álvarez Gálvez, I. (2009). *Utilitarismo y derechos humanos. La propuesta de John Stuart Mill*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Plaza y Valdés.
- Bermudo Ávila, J. M. (1992). *Eficacia y justicia. Posibilidad de utilitarismo moral*. Barcelona: Horsori.
- Colomer, J. M. (1987). *El utilitarismo. Una teoría de la elección radical*. Barcelona: Montesinos.
- Cruz Ortiz de Landázuri, L. M. (2000). *Derecho y expectativa, una interpretación de la teoría de la justicia de Jeremy Bentham*. Pamplona: Eunsa.
- Diéguez Lucena, A. J. (1988). *La teoría de las ciencias morales en John Stuart Mill*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Dinwiddy, J. R. (1982). "Bentham on Private Ethics and the Principle of Utility". *Revue Internationale de Philosophie*, 36, p. 271-309.
- Duncan, G. (1978). *Marx and Mill. Two Views of Social Conflict and Social Harmony*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Epicur (2008). *Ètica*. Barcelona: Proteus.
- Escamilla Castillo, M. et al. (2004). *John Stuart Mill y las fronteras del liberalismo*. Granada: Grupo Editorial Universitario.
- Farrell, D. M. (1983). *Utilitarismo. Ética y política*. Buenos Aires: Abeledo-Perrot.
- García Añón, J. (1997). *John Stuart Mill, justicia y derecho*. Madrid: McGraw-Hill-Interamericana de España.
- Giolitti, G. (1990). *El utilitarismo*. Barcelona: Oikos-Tau.

- Gordillo Álvarez-Valdés, L. (1988). *J. Stuart Mill ante la encrucijada libertad-determinismo*. Valencia: Nau Llibres.
- Guisán, E. (1985). *Cómo ser un buen empirista en ética*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- (1992). “El utilitarismo”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 457-499.
- Hart, H. L. A. (1982). *Essays on Bentham. Jurisprudence and Political Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Hudson, W. D. (1974). *La filosofía moral contemporánea*. Madrid: Alianza.
- Kerner, G. C. (1990). *Three Philosophical Moralists: Mill, Kant, and Sartre*. Oxford: Clarendon Press.
- Kilcullen, J. (1983). “Utilitarianism and Virtue”. *Ethics*, 93, p. 451-466.
- Sánchez, L., Damián, F. y Francés Gómez, P. (eds.) (2004). *Ética sin dogmas. Racionalidad, consecuencias y bienestar en el utilitarismo contemporáneo*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Layard, R. (2005). *La felicidad. Lecciones de una nueva ciencia*. Madrid: Taurus.
- Lyons, D. (1973). *In the Interest of the Governed. A Study of Bentham’s Philosophy of Utility and Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Mellizo, C. (1995). *La vida privada de John Stuart Mill*. Madrid: Alianza.
- Miller, P. N. (ed.) (1993). *Priestley: Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Negro Pavón, D. (1976). *Liberalismo y socialismo. La encrucijada intelectual de Stuart Mill*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Pendás García, B. (1988). *Jeremy Bentham. Política y derecho en los orígenes del estado constitucional*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Ruiz Resa, J. D. et al. (2008). *John Stuart Mill y la democracia del siglo XXI*. Madrid: Dykinson.
- Ryan, A. (1974). *J.S. Mill*. Londres: Routledge and Kegan Paul.
- Sahlins, M. D. (1988). *Cultura y razón práctica. Contra el utilitarismo en la teoría antropológica*. Barcelona: Gedisa.
- Singer, P. (1984). *Ética práctica*. Barcelona: Ariel.
- Smart, J. J. C. (1974). “Utilitarismo extremo y restringido”. En: Foot, Ph. (ed.), *Teorías sobre la ética*. México: Fondo de Cultura Económica, p. 248-265
- (1981). *Utilitarismo. Pro y contra*. Madrid: Tecnos.

11. L'ètica de la praxi

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó s'estudia el pensament de Hegel i Marx. Per a Hegel els conceptes filosòfics i morals són històrics, perquè es troben arrelats en els costums, que, a diferència dels principis abstractes, existeixen i gaudeixen d'una legitimitat real. La hipòtesi de la qual parteix Hegel és que la moral es va formant en el context d'una realitat social i política, hipòtesi que el porta a desconfiar de principis abstractes. A diferència de Kant, que cerca el principi últim de la moralitat, Hegel creu que la tasca de la filosofia moral no és moralitzar ni intervenir en el món per canviar-lo, sinó, per contra, interpretar-lo i comprendre'l.

Dels deixebles de Hegel, Marx es proposa elaborar una "filosofia de la praxi" i acabar amb la tasca merament interpretativa dels filòsofs, situant-se en les antípodes d'Hegel. Tots dos autors desconfien que, a partir d'uns conceptes suposadament racionals, es pugui construir una ètica que no siga una mera ficció emmascaradora dels conflictes reals.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'*ethos* moral

Hegel. Una nova concepció de l'ètica. La crítica a l'universalisme il·lustrat. L'estructura pràctica de la voluntat. La dialèctica de l'acció moral. La lluita contra el contractualisme: el dret abstracte. Moralitat i eticitat. Família, societat civil i Estat. Comunitat i llibertat.

2. L'ètica de l'emancipació

Marx. La crítica a la filosofia del dret de Hegel. Racionalitat, ideologia i moralitat. Teoria i praxi. L'anàlisi materialista de la consciència social. La determinació de l'acció revolucionària. Normes socials i antagonisme de classes. Ètica i economia. L'alienació. Capital i treball assalariat. Llibertat i autorealització humana. Ètica política.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució de Hegel i Marx a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Per què allò ètic és fonament d'allò jurídic per a Hegel?
- Quines implicacions té que l'Estat siga la realitat efectiva de la idea ètica?
- Relació entre Estat i societat civil.
- Per què el mètode de Marx és antítesi del de Hegel?
- Com se supera la filosofia especulativa del dret?
- Quins són els trets fonamentals de l'alienació del treball?
- Què defecte tenen tots els materialismes anteriors al de Marx?
- Qui és el subjecte de la història?
- Quin significat té el terme "ideologia"?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 11.1. Seminari / lectura obligatòria (Hegel).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

G. W. F. Hegel, *Fenomenologia de l'esperit*, cap. IV.

Activitat pràctica núm. 11.2. Seminari / lectura obligatòria (Marx).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Karl Marx, *La ideologia alemanya*.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Hegel, G. W. F. (1982). *El sistema de la eticidad*. Madrid: Editora Nacional.

— (1985). *Fenomenologia de l'esperit*. Barcelona: Laia.

— (1991). *Escritos pedagógicos*. México: Fondo de Cultura Económica.

— (1993). *Fenomenología del espíritu*. México: Fondo de Cultura Económica.

— (1999). *Principios de la filosofía del derecho o derecho natural y ciencia política*. Barcelona: Edhasa.

— (2001). *Introducción a la estética*. Barcelona: Península.

— (2003). *Escritos de juventud*. México: Fondo de Cultura Económica.

— (2005a). *Filosofía del arte o estética según Hegel. Verano de 1826*. Madrid: Abada.

— (2005b). *Sobre el proyecto de reforma inglés*. Madrid: Marcial Pons.

— (2006a). *Filosofía real*. México: Fondo de Cultura Económica.

— (2006b). *Relación del escepticismo con la filosofía*. Madrid: Biblioteca Nueva.

— (2007a). *Lecciones sobre estética*. Madrid: Akal.

— (2007b). *Fe y saber. O la filosofía de la reflexión de la subjetividad en la totalidad de sus formas como filosofía de Kant, Jacobi y Fichte*. Madrid: Biblioteca Nueva.

— (2008). *Lecciones sobre la Filosofía de la Historia Universal*. Madrid: Alianza.

— (2010a). *Enciclopedia de las ciencias filosóficas en compendio. Para uso de sus clases*. Madrid: Alianza.

— (2010b). *La constitución de Alemania. Iniciativa política*. Madrid: Tecnos.

- Marx, K. (1991). *Manuscrits econòmico-filosòfics*. Barcelona: Edicions 62.
- (1997). *El capital*. 3 vols. Barcelona: Folio.
 - (1998). *Manifest del Partit Comunista*. Sueca: Ajuntament de Sueca.
 - (2002a). *Antología*. Barcelona: Península.
 - (2002b). *Crítica de la filosofía del Estado de Hegel*. Madrid: Biblioteca Nueva.
 - (2005). *La ideología alemana (I) y otros escritos filosóficos*. Madrid: Losada.
 - (2007a). *Los debates de la dieta renana*. Barcelona: Gedisa.
 - (2007b). *Escritos de juventud sobre el derecho. Textos 1837-1847*. Barcelona: Anthropos.
 - (2009a). *El dieciocho brumario de Luis Bonaparte*. Madrid: Alianza.
 - (2009b). *La España revolucionaria*. Madrid: Alianza.
 - (2009c). *Manuscritos de economía y filosofía*. Madrid: Alianza.
 - (2009d). *La cuestión judía*. Barcelona: Anthropos.
 - (2010). *Contribución a la crítica de la economía política*. Minerva: Madrid.
 - (2010). *Las crisis del capitalismo*. Madrid: Sequitur.
- Marx, K.; Engels, F. (1981). *La sagrada familia. O crítica de la crítica crítica contra Bruno Bauer y consortes*. Madrid: Akal.
- (1991). *La ideología alemana*. València: Universitat de València.
 - (1998). *Escritos sobre España*. Madrid: Trotta.
 - (2010). *Manifiesto comunista*. Madrid: Alianza.

b) Estudis

Hegel

- Adorno, T. W. (1991). *Tres estudios sobre Hegel*. Madrid: Taurus.
- Álvarez, E. (2001). *El saber del hombre. Una introducción al pensamiento de Hegel*. Madrid: Trotta.
- Álvarez Gómez, M.; Paredes Martín, M.ª C. (eds.) (2000). *Razón, libertad y Estado en Hegel*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- (2004). *La controversia de Hegel con Kant*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
 - (2010). *Liberación y constitución del espíritu. Elementos hegelianos en el pensamiento contemporáneo*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
 - (2013). *Derecho, historia y religión. Interpretaciones sobre la filosofía del derecho de Hegel*. Salamanca: Universidad de Salamanca.

- Amengual, G. (ed.) (1989). *Estudios sobre la filosofía del derecho de Hegel*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.
- (2001). *La moral como derecho. Estudio sobre la moralidad en la Filosofía del Derecho de Hegel*. Madrid: Trotta.
- Amutxastegi Etxabe, J. A. (1998). *El concepto de religión en las “Lecciones sobre filosofía de la religión” de Hegel*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- Bataille, G. (2005). *Escritos sobre Hegel*. Madrid: Arena.
- Cuartango, R. G. (2005). *Hegel. Filosofía y modernidad*. Barcelona: Ediciones de Intervención Cultural.
- Díaz, C. (1994). *Hegel, filósofo romántico*. Madrid: Ediciones Pedagógicas.
- D’Hont, J. (2002). *Hegel*. Barcelona: Tusquets.
- Heidegger, M. (2008). *La fenomenología del espíritu de Hegel*. Madrid: Alianza.
- Innerarity, D. (1993). *Hegel y el romanticismo*. Madrid: Tecnos.
- Jaeschke, W. (1998). *Hegel. La conciencia de la modernidad*. Madrid: Akal.
- Löwith, K. (2008). *De Hegel a Nietzsche. La quiebra revolucionaria del pensamiento en el siglo XIX*. Madrid: Katz.
- Marcuse, H. (2003). *Razón y revolución. Hegel y el surgimiento de la teoría social*. Madrid: Alianza.
- Marrades Millet, J. (2002). *El trabajo del espíritu. Hegel y la modernidad*. Madrid: Antonio Machado Libros.
- Másmela, C. (2001). *Hegel. La desgraciada reconciliación del espíritu*. Madrid: Trotta.
- Mure, G. R. G. (1998). *La filosofía de Hegel*. Madrid: Cátedra.
- Nancy, J.-L. (2006). *Hegel, la inquietud de lo negativo*. Madrid: Arena.
- Negro Pavón, D. (1973). *Cambio social y cambio histórico en Hegel en relación a la ética de la responsabilidad*. Madrid: Hijos de E. Minuesa.
- Pérez Rodríguez, B.; Maragat Idarraga, E. (2004). *Hegel. Una introducción*. La Coruña: Baía.
- Polo, L. (2006). *Hegel y el posthegelianismo*. Pamplona: Eunsa.
- Quante, M. (2010). *El concepto de acción en Hegel*. Barcelona: Anthropos.
- Ripalda, J. M.^a (1992). *Fin del clasicismo. A vueltas con Hegel*. Madrid: Trotta.
- (1993). *Comentario a la Filosofía del Espíritu de Hegel*. Madrid: Fondo de Cultura Económica de España.
- Taylor, Ch. (1983). *Hegel y la sociedad moderna*. México: Fondo de Cultura Económica.
- (2010). *Hegel*. Barcelona: Anthropos.

- Valcárcel, A. (1988). *Hegel y la ética. Sobre la superación de la “mera moral”*. Barcelona: Anthropos.
- (1992). “El idealismo alemán”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 405-456.
- Valls Plana, R. (1993). *Societat civil i Estat a la filosofia del dret de Hegel*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.
- (1994). *Del yo al nosotros. Lectura de fenomenología del espíritu de Hegel*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.

Marx

- Alegre Zahonero, L. (2008). *Ciudadanía y clase social en “El capital” de Karl Marx*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Althusser, L. (2003). *Marx dentro de sus límites*. Madrid: Akal.
- (2007). *Política e historia. De Maquiavelo a Marx*. Madrid: Katz.
- Arendt, H. (2007). *Karl Marx y la tradición del pensamiento político occidental, seguido de reflexiones sobre la revolución húngara*. Madrid: Encuentro.
- Berlin, I. (2009). *Karl Marx*. Madrid: Alianza.
- Berzosa, C.; Santos Redondo, M. (2000). *Los socialistas utópicos. Marx y sus discípulos*. Madrid: Síntesis.
- Cortina, A. (2008). *La escuela de Fráncfort. Crítica y utopía*. Madrid: Síntesis.
- Derrida, J. (1998). *Espectros de Marx. El Estado de la deuda, el trabajo del duelo y la nueva internacional*. Madrid: Trotta.
- Dussel, E. (1993). *Las metáforas teológicas de Marx*. Estella: Verbo Divino.
- Enzensberger, H. M. (2009). *Conversaciones con Marx y Engels*. Barcelona: Anagrama.
- Fernández Buey, F. (2004). *Marx (sin ismos)*. Barcelona: Ediciones de Intervención Cultural.
- Foster, J. B. (2004). *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*. Barcelona: Ediciones de Intervención Cultural.
- Giddens, A. (1988). *El capitalismo y la moderna teoría social*. Barcelona: Labor.
- Heinrich, M. (2008). *Crítica de la economía política. Una introducción a El Capital de Marx*. Madrid: Escolar y Mayo.
- Heller, A. (1998). *Teoría de las necesidades en Marx*. Barcelona: Península.
- Kolakowski, L. (1980-1983). *Las principales corrientes del marxismo*. 3 vols. Madrid: Alianza.
- Korsch, K. (2004). *Karl Marx*. Barcelona: Folio.

- Lebowitz, M. A. (2005). *Más allá de El Capital. La economía política de la clase obrera en Marx*. Madrid: Akal.
- Löwith, K. (2007). *Max Weber y Karl Marx*. Barcelona: Gedisa.
- (2008). *De Hegel a Nietzsche. La quiebra revolucionaria del pensamiento en el siglo XIX*. Madrid: Katz.
- Meynell, Hugo (1981). *Freud, Marx and Morals*. London: MacMillan Press.
- Negri, A. (2001). *Marx más allá de Marx*. Madrid: Akal.
- Peffer, R. G. (1990). *Marxism, Morality and Social Justice*. Princeton, NJ: Princeton University.
- Petrucciani, S. (1996). “El debate anglosajón sobre Marx, la ética y la justicia”. *Doxa* 15, 31-41.
- Prior Olmos, Á. (2004). *El problema de la libertad en el pensamiento de Marx*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Pruzan, E. R. (1989). *The Concept of Justice in Marx*. New York: Lang.
- Postone, M. (2006). *Tiempo, trabajo y dominación social. Una interpretación de la teoría crítica de Marx*. Madrid: Marcial Pons.
- (2007). *Marx reloaded. Repensar la teoría crítica del capitalismo*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Recio Martínez, J.; Caraballo Román, C. (2007). *Acercarse a Carlos Marx. Introducción a pensamiento y vida*. Madrid: Atrapasueños.
- Reiss, E. (2000). *Una guía para entender a Marx*. Madrid: Siglo XXI de España.
- Rubel, M. (1974). *Páginas escogidas de Marx para una ética socialista*. Buenos Aires. Amorrortu.
- Unzueta Alberdi, I. (2000). *La crisis de la “sociedad del trabajo”. De Marx a la escuela de Francfort*. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Vilar, G. (1992). “Marx y el marxismo”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 547-577.
- Wheen, F. (2000). *Karl Marx*. Valencia: Debate.
- (2007). *Historia de “El Capital” de Karl Marx*. Valencia: Debate.

12. L'ètica del límit

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó s'estudia el pensament de dos autors, Kierkegaard i Nietzsche, influïts per la filosofia clàssica alemanya –Kant, Fichte, Hegel, Schelling i els romàntics–, els quals des de diferents perspectives van reaccionar críticament contra la filosofia idealista, desmitificant les pretensions de la filosofia en general i de l'ètica en particular, per tal del posar en primer pla a l'individu, la seua finitud i l'angoixa davant la desaparició de tots els valors i el nihilisme. En tots dos casos ens trobem davant d'una ètica del límit, de l'acceptació d'allò que és inevitable, del reconeixement del sofriment, del dolor i del caràcter finit i mortal de la vida de l'ésser humà.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'ètica de l'angoixa

Søren Kierkegaard. De l'ètica a la religió. L'estadi estètic. Allò estètic com immediat. Allò estètic com a primera reflexió abstracta. Allò estètic com a possibilitat formal. L'estadi ètic. Idealitat i possibilitat reals: l'esdevenir intrínsec del jo. La decisió com a afirmació de la identitat. La necessitat intrínseca del deure. La culpa com a negació de la identitat. L'estadi religiós. L'ètica i la fe. Fe i pecat. L'eternitat en el temps present. La funció de la ironia. Llibertat i paradoxa. L'amor, clau de resolució en la dialèctica de la llibertat.

2. L'ètica de la vida

Friedrich Nietzsche. Ètica, estètica i política. L'esperit lliure. El perspectivisme moral. El mètode genealògic. La fisiologia de la moral. La moral del ressentiment i la moral aristocràtica. L'etern retorn com a doctrina moral. Voluntat de poder i transvaloració. Una ètica arrelada a la vida.

3. Objectius de la lliçó

- Estudiar la contribució de Kierkegaard i Nietzsche a l'ètica, els debats que han seguit i les perspectives obertes amb la seua mediació.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Quins són els estadis que, segons Kierkegaard, determinen l'existència?
- En què consisteix el mètode genealògic de Nietzsche?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 12.1. Seminari / lectura obligatòria (Kierkegaard).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Søren Kierkegaard, *Temor i tremolor*, Problema I: Hi ha una suspensió teleològica de l'ètic.

Activitat pràctica núm. 12.2. Seminari / lectura obligatòria (Nietzsche).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Friedrich Nietzsche, *La genealogia de la moral*, Tractat primer.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Kierkegaard, S. (1992). *La repetició*. Barcelona: Edicions 62.

— (2000-). *Escritos. Obra completa*. 5 vols. Madrid: Trotta. Vol. 1: *De los papeles de alguien que todavía vive; Sobre el concepto de ironía*. Vol. 2: *O lo uno o lo otro. Un fragmento de vida I*. Vol. 3: *O lo uno o lo otro. Un fragmento de vida II*. Vol. 4/2: *Migajas filosóficas; El concepto de angustia; Prólogos*. Vol. 5: *Discursos edificantes. Tres discursos para ocasiones supuestas*.

— (2001). *Migajas filosóficas o un poco de filosofía*. Madrid: Trotta.

— (2006a). *El Instante*. Madrid: Trotta.

— (2006b). *Las obras del amor*. Salamanca: Sígueme.

— (2007). *Los lirios del campo y las aves del cielo*. Madrid: Trotta.

— (2008). *La enfermedad mortal*. Madrid: Trotta.

— (2009). *Ejercitación del cristianismo*. Madrid: Trotta.

— (2010). *Obra selecta: Diapsálmata; El erotismo musical; Repercusión de la tragedia antigua en la moderna; Siluetas; El más desgraciado; El primer amor; La validez estética del matrimonio; Referencia acerca del matrimonio en respuesta a algunas objeciones; Temor y temblor*. Madrid: Gredos.

— (2011). *Para un examen de sí mismo recomendado a este tiempo*. Madrid: Trotta.

— (2012a). *Temor i tremolor*. Barcelona: Marbot.

— (2012b). *La época presente*. Madrid: Trotta.

— (2014). *Apuntes sobre la Filosofía de la Revelación de F. W. J. Schelling (1841-1842)*. Madrid: Trotta.

Nietzsche, F. (1981). *La genealogia de la moral. Un escrit polèmic*. Barcelona: Laia.

— (1983). *Així parlà Zaratustra*. Barcelona: Edicions 62.

— (1984a). *La gaia ciència*. Barcelona: Laia.

— (1984b). *El nacimiento de la tragedia*. Madrid: Alianza.

— (1994). *Sobre verdad y mentira en sentido extramoral*. Madrid: Tecnos.

- (2004). *L'Anticrist*. Barcelona: Llibres de l'índex.
- (2006). *Schopenhauer como educador. Tercera consideración intempestiva (1874)*. Madrid: Valdemar
- (2009). *Consideraciones intempestivas 1: David Strauss, el confesor y el escritor (y fragmentos póstumos)*. Madrid: Alianza.
- (2009). *La genealogía de la moral*. Madrid: Alianza.
- (2009). *Así habló Zaratustra. Un libro para todos y para nadie*. Madrid: Alianza.
- (2009). *Más allá del bien y del mal*. Madrid: Alianza.
- (2009). *El Anticristo*. Madrid: Alianza.
- (2010). *Crepúsculo de los ídolos o Cómo se filosofa con el martillo*. Madrid: Alianza.
- (2010). *Ecce homo*. Madrid: Alianza.
- (2010). *Cinco prólogos para cinco libros no escritos*. Madrid: Arena.
- (2011). *El naixement de la tragèdia*. Martorell: Adesiara.

b) Estudis

Kierkegaard

- Bilbeny, N. (1992). "Kierkegaard", en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 522-546.
- Binetti, M.^a J. (2007). «El estadio ético de Kierkegaard en las categorías lógicas de Hegel: posibilidad, realidad y necesidad actuales». *Cosmos and History. The Journal of Natural and Social Philosophy* 3/2-3, 370-383.
- (2008). "El estadio religioso de Kierkegaard en las categorías lógicas de Hegel: identidad y diferencia". *Estudios Filosóficos* 166, 409-422.
- (2010). "El estadio estético de Kierkegaard en las categorías lógicas de Hegel: inmediatez, reflexión y posibilidad formal". *Enfoques* 1, p. 39-51.
- Herrera Guevara, A. (2005). *La historia perdida de Kierkegaard y Adorno: cómo leer a Kierkegaard y Adorno*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- (2014). "La clara oscuridad de Kierkegaard para el pensamiento moderno". *Quaderns de filosofia* 2, 35-53.
- Hong, H. V.; Hong, E. H. (2000). *The Essential Kierkegaard*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Larrañeta, I. (1990). *La interioridad apasionada. Verdad y amor en Soren Kierkegaard*. Salamanca: San Esteban.
- Löwith, K. (2008). *De Hegel a Nietzsche. La quiebra revolucionaria del pensamiento en el siglo XIX*. Madrid: Katz.

- Torrallba, F. (1998). *Poética de la libertad. Lectura de Kierkegaard*. Madrid: Caparrós.
- (2016). “La esencia del amor en Kierkegaard. Interpretación de *Las obras del amor (1847)*”. *Pensamiento* 72, 411-429.

Nietzsche

- Ávila Crespo, R. (1999). *Identidad y tragedia. Nietzsche y la fragmentación del sujeto*. Barcelona: Crítica.
- Castilla Cerezo, A. (coord.) (2007). *Nietzsche o El espíritu de ligereza*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Conill, J. (2007). *El poder de la mentira. Nietzsche y la política de la transvaloración*. Madrid: Tecnos.
- Deleuze, G. (2008). *Nietzsche y la filosofía*. Barcelona: Anagrama.
- Fink, E. (1984). *La filosofía de Nietzsche*. Madrid: Alianza.
- Foucault, M (2008). *Nietzsche, la genealogía, la historia*. Valencia: Pre-Textos.
- Gentili, C. (2004). *Nietzsche*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Habermas, J. (1994). *Sobre Nietzsche y otros ensayos*. Madrid: Tecnos.
- Heidegger, M. (2005). *Nietzsche*. Barcelona: Destino.
- Klossowski, P. (2004). *Nietzsche y el círculo vicioso*. Madrid: Arena.
- López Castellón, E. (2008). *Leyendo a Nietzsche*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- López Castellón, E.; Quesada, J. (eds.) (2005). *Nietzsche bifronte*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Löwith, K. (2008). *De Hegel a Nietzsche. La quiebra revolucionaria del pensamiento en el siglo XIX*. Madrid: Katz.
- Safranski, R. (2004). *Nietzsche*. Barcelona: Tusquets.
- Salgado Fernández, E. (2007). *Cumbre y abismo en la filosofía de Nietzsche. El cultivo de sí mismo*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Savater, F. (1992). “Nietzsche”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 2. La ética moderna*. Barcelona: Crítica, p. 578-599.
- Sloterdijk, P. (2009). *El pensador en escena. El materialismo de Nietzsche*. Valencia: Pre-Textos.
- Sobejano, G. (2009). *Nietzsche en España 1890-1970*. Madrid: Gredos.
- Vattimo, G. (1998). *El sujeto y la máscara. Nietzsche y el problema de la liberación*. Barcelona: Península.

13. L'ètica dels valors

1. Justificació i descripció de continguts

El tema dels valors està de permanent actualitat. No obstant això, els valors constitueixen un concepte sumament complex que es pot abordar des de punts de vista molt diferents. Què són i com es coneixen els valors? Per què necessitem valors, tot i que no hi existeixen? La necessitat de valors ètics compartits, marcs de comprensió comuns, resulta fonamental en una societat democràtica i pluralista. Conèixer les diverses posicions teòriques que s'han ocupat de l'anàlisi i estudi dels valors és important per poder opinar i investigar sobre ells, i també per orientar el seu aprenentatge. En aquesta lliçó es pretén arribar a una idea bàsica del que són els valors analitzant i integrant diferents perspectives teòriques.

2. Apartats que componen la lliçó

1. Moralitat i coneixement ètic dels valors

Dietrich von Hildebrand. La persona com a portadora de valors. Com es capten els valors? Naturalesa i definició. La dignitat com a categoria personalista.

2. La fenomenologia del valor

Max Scheler. L'ètica material dels valors. La naturalesa dels valors. El caràcter subjectiu dels valors. La intencionalitat emocional. La jerarquia dels valors. Els criteris per a jerarquitzar. La persona.

3. L'ontologia dels valors

Nicolai Hartmann. El platonisme axiològic. Ser real-ser ideal. L'essència ideal dels valors. Els valors i el coneixement. Els valors i els béns. La moral i els valors. Valors i virtuts. Valors i deures. L'antinòmia dels valors. La persona i els valors. El sentiment dels valors.

4. Teoria pragmàtica del valor

John Dewey. Controvèrsies sobre el problema de la valoració. Superar la distinció entre judicis de fet i judicis de valor. Els judicis de valor com a judicis experimentals. El context pragmàtic de l'acció.

5. L'estimació dels valors

José Ortega i Gasset. La capacitat d'estimar. Els valors valen realment. Els valors són qualitats que ens permeten condicionar el món, fer-lo habitable. Els valors són qualitats reals, a les que donem cos creativament. Els valors són sempre positius o negatius. Els valors posseeixen dinamisme. La matèria del valor.

6. Teoria constructivista del valor

Xavier Zubiri. Noologia del valor. El sentiment com a manera d'estar a la realitat. Sentiments i sentits. Dels sentiments a l'estimació. Valors i béns. Estimació, valoració, judicis de valor. Dels judicis de valor als sistemes de valors.

7. La tirania dels valors

Carl Schmitt. Crítica a la filosofia del valor. Confusió entre la dimensió objectiva i subjectiva dels valors. L'aniquilació dels valors i l'oblit de les virtuts.

3. Objectius de la lliçó

- Reconèixer i valorar l'especificitat de l'ésser humà com a ésser capaç de donar-se a si mateix principis racionals que orienten la seua vida, individual i col·lectivament.
- Reconèixer i analitzar qüestions relatives als valors morals fonamentals.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- Què s'entén per valor?
- Des de quines perspectives s'aprecien els valors?
- Quines són les característiques principals dels valors? Què fa que una cosa siga valuosa?
- Com valora l'ésser humà? Com expressa les seues valoracions?
- Com es classifiquen els valors?
- Per què tenim valors? Seria possible la vida sense valors?
- Tenen les coses valor perquè les desitgem o les desitgem perquè tenen valor?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 13.1. Seminari / lectura obligatòria (Hildebrand).
Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Dietrich von Hildebrand, *Moralidad y conocimiento ético de los valores*.

Activitat pràctica núm. 13.2. Seminari / lectura obligatòria (Scheler).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Max Scheler, *Ètica*, cap. 1.

Activitat pràctica núm. 13.3. Seminari / lectura obligatòria (Hartmann).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Nicolai Hartmann, *Ètica*.

Activitat pràctica núm. 13.4. Seminari / lectura obligatòria (Dewey).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

John Dewey, *Teoría de la valoración*.

Activitat pràctica núm. 13.5. Seminari / lectura obligatòria (Ortega).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

José Ortega y Gasset, *Introducción a una estimativa. ¿Qué son los valores?*

Activitat pràctica núm. 13.6. Seminari / lectura obligatòria (Schmitt).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Carl Schmitt, *La tiranía de los valores*.

Activitat pràctica núm. 13.7. Seminari / lectura obligatòria (Zubiri).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Xavier Zubiri, *Sobre el sentimiento y la volición*.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Dewey, J. (2008). *Teoría de la valoración. Un debate con el positivismo sobre la dicotomía de hechos y valores*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Hartmann, N. (2011). *Ética*. Madrid: Encuentro.

— (1961). *Introducción a la filosofía*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.

Hildebrand, D. von (1983). *Ética*. Madrid: Encuentro.

— (2006). *Moralidad y conocimiento ético de los valores*. Madrid: Cristiandad.

Ortega y Gasset, J. (2004). *Introducción a una estimativa. ¿Qué son los valores?* Madrid: Encuentro.

Scheler, M. (1957). *Esencia y formas de la simpatía*. Buenos Aires: Losada.

— (1960). *Amor y conocimiento*. Buenos Aires: Sur.

- (2001). *Ética. Nuevo ensayo de fundamentación de un personalismo ético*. Madrid: Caparrós.
- (2007). *De lo eterno en el hombre*. Madrid: Encuentro.
- (2014). *Metafísica y axiología, en particular ética*. Madrid: Encuentro.
- Schmitt, C. (2010a). *La tiranía de los valores*. Granada: Comares.
- (2010). *La tiranía de los valores*. Buenos Aires: Hydra.
- Zubiri, X. (1992). *Sobre el sentimiento y la volición*. Madrid: Fundación Zubiri/Alianza Editorial.

b) Estudios

- Cortina, A. (1996). *El quehacer ético. Guía para la educación moral*. Madrid: Santillana.
- (1997). *El mundo de los valores*. Santafé de Bogotá: El Buho.
- Cortina, A., Escámez, J.; Pérez-Delgado, E. (1996). *Un mundo de valores*. Valencia: Generalitat Valenciana.
- Derisi, O. (1979). *Max Scheler: ética material de los valores*. Madrid: Emesa.
- Díaz, C. (2001). *Las claves de los valores*. Madrid: Ediciones Internacionales Universitarias.
- Escámez, J.; García, R.; Ortega, P. (1995). “Los valores y el hombre contemporáneo”, en Noguera, J. (ed.). *Cuestiones de Antropología de la Educación*. Barcelona: CEAC.
- Escámez, J.; García, R.; Sales, A. (2002). *Claves educativas para escuelas no conflictivas*. Barcelona: Idea Books.
- Escámez, J.; Ortega, P. (1988). *La enseñanza de actitudes y valores*. Valencia: Nau Llibres.
- Fronzizi, R. (1972). *¿Qué son los valores? Introducción a la axiología*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Garzón, A.; Garcés, J. (1989). “Hacia una conceptualización del valor”, en Rodríguez, A. y Seoane, J., *Creencias, actitudes y valores*. Madrid: Alhambra.
- Gomá, F. (2000). “Scheler y la ética de los valores”, en Camps, V. (ed.), *Historia de la ética. Vol. 3. La ética contemporánea*. Barcelona: Crítica, p. 296-326.
- Gracia, D. (2011). *La cuestión del valor*. Madrid: Real Academia de Ciencias Morales y Políticas.
- Gurvitch, G. (1944). “El intuicionismo emocional de Max Scheler”. En: *Las tendencias actuales de la filosofía alemana*. Buenos Aires: Losada.

- Hoyos, G.; Martínez, M. (2004). *¿Qué significa educar en valores hoy?* Barcelona: Ortoedro.
- Ingarden, R. (1997). *Sobre el problema de la “relatividad” de los valores*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- (2002). *Lo que no sabemos de los valores*. Madrid: Encuentro.
- Joas, H. (2002). *Creatividad, acción y valores. Hacia una teoría de la contingencia*. México: Universidad Autónoma Metropolitana.
- Jollien, A. (2011). *El oficio de ser hombre*. Barcelona: Octaedro.
- Lisón Buendía, J. F. (1974). “Determinaciones esenciales de los valores (Estudio crítico de la concepción de Nicolai Hartmann)”. *Estudios de Metafísica* 4, 117–140.
- Llambías de Azevedo, J. (1966). *Max Scheler*. Buenos Aires: Nova.
- Maliandi, R. (1992). “Axiología y fenomenología”, en: Camps, V. (ed.). *Concepciones de la ética*. Madrid: Trotta.
- Moore, G. E. (1993). *El concepto de valor intrínseco*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Nucci, L. P. (2003). *La dimensión moral de la educación*. Bilbao: Desclée De Brouwer.
- Llopis, J. A.; Ballester, M. R. (2001). *Valores y actitudes en educación*. Valencia: Tirant lo Blach
- Marín, R. (1993). *Los valores, un desafío permanente*. Madrid: Cincel.
- Moncho i Pascual, J. R. (2003). *Teoría de los valores superiores*. València: Campgràfic.
- Payá, M. (1997). *Educación en valores para una sociedad abierta y plural*. Bilbao: Desclée De Brouwer.
- Puig, J. M. (1995). *La educación moral en la enseñanza obligatoria*. Barcelona: ICE/Horsori.
- Quintana, J. M. (1998). *Pedagogía axiológica. La educación ante los valores*. Madrid: Dykinson.
- (2000). *La axiología como fundamento de la filosofía*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Reboul, O. (1999). *Los valores de la educación*. Barcelona: Idea.
- Rivero López, R. (2015). *El sentido de la vida es una vida con sentido*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
- Sommer, A. U. (2016). *Werte – Warum man sie braucht, obwohl es sie nicht gibt*. Stuttgart: J. B. Metzler.
- Stern, A. (1960). *Filosofía de los valores*. Buenos Aires: Compañía General Fabril Editora.
- Suances Marcos, M. (2006). *Max Scheler. Principios para una ética personalista*. Barcelona: Herder.

- Todorov, T. (2011). *Vivir solos juntos*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- Torralba, F. (2008a). *Dos mundos en una casa. Una constelación de valores para compartir*. Barcelona: Obra Social de Caixa de Catalunya.
- (2008b). *El sentit de la vida*. Barcelona: Ara Llibres.
- Valadier, P. (1999). *La anarquía de los valores*. Madrid: PPC.

14. L'ètica dialògica

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó s'estudien dues tradicions ètiques del segle XX que tenen en comú la preocupació per les condicions comunicatives en què s'elaboren normes morals comunes. D'una banda, s'estudia el pensament d'Apel i Habermas, que representa una nova forma de pensar el projecte il·lustrat. Ambdós autors conceben el seu projecte com una transformació del kantisme orientada a reelaborar la consciència crítica kantiana, de caràcter universal, en termes d'intersubjectivitat i de diàleg. Aquesta ètica del discurs és hereva de Horkheimer, Adorno i Marcuse, els quals van desenvolupar una teoria crítica de la societat al servei de l'emancipació, de l'alliberament de l'home respecte a les lligams de la injustícia, l'autoengany i la patologia.

Si Habermas, basant-se en l'intent dels autors de l'Escola de Frankfurt de desideologitzar el marxisme, assumeix el valor de la igualtat tractant d'obrir-lo a les instàncies de la llibertat individual mitjançant la teoria de l'acció comunicativa, Rawls, que es mou en l'àmbit del liberalisme polític nord-americà, tracta de conjugar en la seua teoria de la justícia com a imparcialitat el tema de la llibertat i dels drets individuals amb un principi d'igualtat, construint un procediment que porte a principis normativament vinculants per a tots, mitjançant un acord basat en el benefici mutu i que tinga en compte els més desfavorits. La teoria de la justícia com a imparcialitat ha generat nombrosos debats intel·lectuals i ha estat criticada, entre d'altres, per Michael Walzer i Michael Sandel.

2. Apartats que componen la lliçó

1. L'ètica del discurs

Karl-Otto Apel i Jürgen Habermas. Teoria crítica de la societat. La crítica a la raó instrumental subjectiva de la Modernitat. El pensament crític de Habermas. L'acció instrumental i l'acció comunicativa. Fonamentació de la moralitat en l'ètica discursiva. Una ètica de mínims. Les debilitats de l'ètica del discurs.

2. La teoria de la justícia

John Rawls. Justícia com imparcialitat. Els principis de la justícia. La posició originària i el vel de la ignorància. El liberalisme polític i el consens entrecreuat. El pluralisme raonable. La fonamentació dels drets humans.

3. Objectius de la lliçó

- Valorar l'impacte de l'ètica del discurs com a fonament d'una raó argumentativa que supere el monologisme kantian.
- Assimilar la crítica de la Il·lustració realitzada per l'Escola de Frankfurt.
- Comprendre la distinció entre teoria tradicional i teoria crítica.
- Conèixer els principis de l'acció comunicativa i la raó argumentativa.
- Conèixer el desenvolupament de la justícia com a equitat i la idea de raó pública.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- En què consisteix, segons Horkheimer, la raó instrumental?
- Què entén l'Escola de Frankfurt per ideologia?
- Què s'entén per ètica del discurs?
- Quins són els trets principals de la teoria de l'acció comunicativa de Habermas?
- Quins són els trets principals de la teoria de la justícia com a equitat proposta per Rawls?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 14.1. Seminari / lectura obligatòria (Apel).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Karl-Otto Apel, "La ética del discurso como ética de la responsabilidad".

Activitat pràctica núm. 14.2. Seminari / lectura obligatòria (Habermas).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Jürgen Habermas, *La ética del discurso*.

Activitat pràctica núm. 14.3. Seminari / lectura obligatòria (Rawls).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Rawls, J. (1978). *Teoría de la justicia*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Apel, K.-O. (1985). *La transformación de la filosofía*. Madrid: Taurus.

— (1991). "La ética del discurso como ética de la responsabilidad. Una transformación postmetafísica de la ética de Kant", en *Teoría de la verdad y ética del discurso*. Barcelona: Paidós, p. 147-184.

- Habermas, J. (1974). *La tècnica i la ciència com a ideologies*. València: Tres i Quatre.
- (1984). *Ciencia y tecnología como ideología*. Madrid: Tecnos.
 - (1985). *Conciencia moral y acción comunicativa*. Barcelona: Península.
 - (1987). *Coneixement i interès*. Barcelona: Edicions 62.
 - (1993). *Assaigs filosòfics*. Barcelona: Edicions 62.
 - (1997a). *Teoría de la acción comunicativa: complementos y estudios previos*. Madrid: Cátedra.
 - (1997b). *Teoría y praxis. Estudios de filosofía social*. Madrid: Tecnos.
 - (2000a). *Aclaraciones a la ética del discurso*. Madrid: Trotta.
 - (2000b). *Debate sobre el liberalismo político*. Barcelona: Paidós.
 - (2003). *La ética del discurso y la cuestión de la verdad*. Barcelona: Paidós.
- Honneth, A. (1997). *La lucha por el reconocimiento. Por una gramática moral de los conflictos sociales*. Barcelona: Crítica.
- (2014). *El derecho de la libertad*. Buenos Aires: Katz.
- Rawls, J. (1978). *Teoría de la justicia*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- (1986). *Justicia como equidad y otros ensayos. Materiales para una teoría de la justicia*. Madrid: Tecnos.
 - (2001a). *El derecho de gentes y “Una revisión de la idea de razón pública”*. Barcelona: Paidós.
 - (2001b). *Lecciones sobre la historia de la filosofía moral*. Barcelona: Paidós.
 - (2002). *Justicia como equidad. Una reformulación*. Barcelona: Paidós.
 - (2004). *El liberalismo político*. Barcelona: Crítica.
 - (2009). *Lecciones sobre la historia de la filosofía política*. Barcelona: Paidós.
- Sandel, M. J. (2000). *El liberalismo y los límites de la justicia*. Barcelona: Gedisa.
- (2008). *Filosofía pública. Ensayos sobre moral en política*. Barcelona: Marbot.
 - (2011). *Justicia ¿Hacemos lo que debemos?* Barcelona: Debate.
- Walzer, M. (1993). *Las esferas de la justicia. Una defensa del pluralismo y la igualdad*. México: Fondo de Cultura Económica.
- (1996). *Moralidad en el ámbito local e internacional*. Madrid: Alianza.
 - (2001). *Guerra, política y moral*. Barcelona: Paidós.
 - (2004). *Reflexiones sobre la guerra*. Barcelona: Paidós.
 - (2005a). *Guerras justas e injustas. Un razonamiento moral con ejemplos históricos*. Barcelona: Paidós.

- (2005b). *Razón, política y pasión. 3 defectos del liberalismo*. Madrid: Antonio Machado Libros.
- (2007). *Tratado sobre la tolerancia*. Barcelona: Paidós.
- (2010). *La revolución de los santos. Estudio sobre los orígenes de la política radical*. Buenos Aires: Katz.

b) Estudis

Apel i Habermas

- Bengoia Ruiz de Azúa, J. (1992). “De Heidegger a Habermas”, en *Hermenéutica y fundamentación última en la filosofía contemporánea*. Barcelona: Herder.
- Blanco, D., Pérez Tapias, J. A.; Sáez, L. (eds.) (1994). *Discurso y realidad*. Madrid: Trotta.
- Camps, V. (ed.) (1989). *Historia de la ética. Tomo III. La ética contemporánea*. Barcelona: Crítica.
- Camps, V., Guariglia, O. y Salmerón, F. (eds.) (1992). *Concepciones de la ética*. Madrid: Trotta.
- Cortina, A. (1985). *Razón comunicativa y responsabilidad solidaria*. Salamanca: Sígueme.
- (1986). *Ética mínima*. Madrid: Tecnos.
 - (1993). *Ética aplicada y democracia radical*. Madrid: Tecnos.
 - (2000). *La ética de la sociedad civil*. Madrid: Anaya.
- De Zan, J. (1989). *Pragmática del lenguaje y racionalidad comunicativa*. Buenos Aires: Stromata.
- García-Marzá, D. (1992). *Ética de la justicia*. Madrid: Tecnos.
- Gimbernat, J. A. (ed.) (1997). *La filosofía moral y política de Jürgen Habermas*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Hoyos, G.; Vargas, G. (1997). *La teoría de la acción comunicativa como nuevo paradigma de investigación en ciencias sociales*. Bogotá: ICFES.
- Maliandi, R. (1997). *Volver a la razón*. Buenos Aires: Biblos.
- Michelini, D. (1991). “Ética discursiva y legitimidad democrática”, en Apel, K.-O.; Cortina, A.; De Zan, J.; Michelini, D. (eds.), *Ética comunicativa y democracia*. Barcelona: Crítica, p. 320-342.
- Muguerza, J. (1991). *Desde la perplejidad*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Siurana, J. C. (2003). *Una brújula para la vida moral*. Granada: Comares.

Rawls

- Agra Romero, M. J. (1984). *El significado de la teoría ética de J. Rawls*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- Bidet, J. (2000). *John Rawls y la teoría de la justicia*. Barcelona: Bellaterra.
- Castillo Ruiz, M.^a P. (1996). *Filosofía política y teoría feminista. Una aproximación feminista a la filosofía política de John Rawls*. Valencia: Universitat de València.
- Da Silveira, P. (2003). *John Rawls y la justicia distributiva*. Madrid: Campo de Ideas.
- Gargarella, R. (2008). *Las teorías de la justicia después de Rawls. Un breve manual de filosofía política*. Barcelona: Paidós.
- González Altable, M. P. (1993). *John Rawls. Una concepción política y liberal de la justicia*. Padrón: Novo Século.
- Kukathas, C.; Pettit, Ph. (2004). *La teoría de la justicia de John Rawls y sus críticos*. Madrid: Tecnos.
- Orellana Aranda, V. (2000). *El liberalismo político en John Rawls*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Pereira, G. F. (2001). *Igualdad y justicia. La propuesta de justicia distributiva de John Rawls*. Valencia: Nau Llibres.
- Pérez Zafrilla, P. J. (2010). *Democracia deliberativa. Razón pública y razones no públicas desde la perspectiva de John Rawls*. Valencia: Universitat de València.
- Martínez García, J. I. (1985). *La teoría de la justicia de John Rawls*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Martínez Navarro, E. (1994). *El liberalismo ético-político de John Rawls. Una propuesta de igualdad democrática*. Murcia: Universidad de Murcia.
- (1999). *Solidaridad liberal. La propuesta de John Rawls*. Granada: Comares.
- Melero de la Torre, M. (2010). *Rawls y la sociedad liberal. El proyecto de la neutralidad política*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Omar Seleme, H. (2004). *Neutralidad y justicia. En torno al liberalismo político de John Rawls*. Madrid: Marcial Pons.
- Ribotta, S. (2008). *John Rawls. Sobre (des)igualdad y justicia*. Madrid: Dykinson.
- Rodilla González, M. Á. (2006). *Leyendo a Rawls*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Rodríguez Zepeda, J. (2003). *La política del consenso. Una lectura crítica de "El liberalismo político" de John Rawls*. Barcelona: Anthropos.
- Rubio-Carracedo, J. (1990). *Paradigmas de la política. Del Estado justo al Estado legítimo (Platón, Marx, Rawls, Nozick)*. Barcelona: Anthropos.

Rubio-Carracedo, J.; Rosales, J. M.^a; Toscano Méndez, M. (eds.) (2002).
Retos pendientes en ética y política. Madrid: Trotta.

15. L'ètica hermenèutica

1. Justificació i descripció de continguts

En aquesta lliçó s'estudien algunes de les teories ètiques contemporànies més significatives que se situen en un context hermenèutic: l'ètica de les virtuts (MacIntyre), l'ètica de l'alteritat (Ricœur), l'ètica de l'autenticitat (Taylor) i l'ètica de la *pietas* (Vattimo), així com les característiques d'una ètica hermenèutica crítica, des de la qual comprendre avui el fenomen moral i orientar críticament l'acció.

2. Apartats que componen la lliçó

1. La rehabilitació de la filosofia pràctica

Hans-Georg Gadamer. L'hermenèutica heideggeriana de la facticitat. La racionalitat pràctica. Explicar i comprendre. *Techne* i *phronesis*. Diàleg i deliberació. El problema de l'aplicació.

2. L'ètica de les virtuts

Alasdair MacIntyre. La crítica a l'emotivisme. El compromís amb una tradició. Pràctiques, béns interns i virtuts. La teleologia i les virtuts. Les virtuts i el bé. Virtuts i normes. Amistat i comunitat.

3. L'ètica de l'alteritat

Paul Ricœur. Hermenèutica del símbol. Hermenèutica narrativa. Hermenèutica del si mateix. La "petita ètica". Cap a una ètica del reconeixement.

4. L'ètica de l'autenticitat

Charles Taylor. L'ideal moral de l'autenticitat. La veu interior. Articulació de les institucions socials. El diàleg intercultural.

5. L'ètica la pietat

Gianni Vattimo. Hermenèutica de la secularització. Ètica de la interpretació versus ètica de la comunicació. Des de la "debilitat" de la vida.

6. L'ètica hermenèutica crítica

Hermenèutica i ètica. Ètica descriptiva o ètica prescriptiva? Interpretació i argumentació. Mínims de justícia i màxims de felicitat. L'ètica aplicada.

3. Objectius de la lliçó

- Caracteritzar l'ètica hermenèutica.
- Comprendre el sentit general de l'hermenèutica contemporània.
- Debatre el sentit crític de l'hermenèutica.
- Apreciar la necessitat de rellegir els textos des de l'horitzó d'una tradició i en el context d'una comunitat de sentit.
- Analitzar filosòficament les variants de l'ètica hermenèutica.

4. Qüestions que centraran les activitats de la classe

- És possible -té sentit- una filosofia moral (ètica filosòfica) hermenèutica?
- Com compaginar les ètiques d'Aristòtil i Kant?
- Com articular facticitat i reflexió crítica a la raó pràctica?
- Limitació de la universalitat hermenèutica?

5. Activitats pràctiques

Activitat pràctica núm. 15.1. Seminari / lectura obligatòria (Gadamer).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Hans-Georg Gadamer, *El giro hermenéutico*, "La idea de la filosofía práctica", pp. 187-196.

Activitat pràctica núm. 15.2. Seminari / lectura obligatòria (MacIntyre).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Alasdair MacIntyre, *Tras la virtud*, cap. 18.

Activitat pràctica núm. 15.3. Seminari / lectura obligatòria (Ricœur).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Paul Ricœur, *Sí mismo como otro*, pp. 176-186.

Activitat pràctica núm. 15.4. Seminari / lectura obligatòria (Taylor).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Charles Taylor, *La ética de la autenticidad*, pp. 51-65.

Activitat pràctica núm. 15.5. Seminari / lectura obligatòria (Vattimo).

Objectiu: Introduir l'estudiantat en la reflexió sobre la conducta moral i els seus principis a través de la lectura i exposició a classe de textos clau de la història de l'ètica.

Pràctica: Seminari / lectura obligatòria.

Pràctica grupal: Exposició de l'estudiantat, posada en comú, discussió i anàlisi en grup classe.

Documents (selecció):

Gianni Vattimo, *Ética de la interpretación*, cap. 10.

6. Documents per a preparar la lliçó

a) Traduccions

Gadamer, H.-G. (1977). *Verdad y método*. Salamanca: Sígueme.

— (1998a). *Verdad y método II*. Salamanca: Sígueme.

— (1998b). *Arte y verdad de la palabra*. Barcelona: Gedisa.

— (1998). *El giro hermenéutico*. Madrid.

— (2002). *Acotaciones hermenéuticas*. Madrid.

MacIntyre, A. (1987). *Tras la virtud*. Barcelona: Crítica.

— (1992). *Tres versiones rivales de la ética: enciclopedia, genealogía y tradición*. Madrid: Rialp.

— (1994). *Justicia y racionalidad. Conceptos y contextos*. Barcelona: Ediciones Internacionales Universitarias.

— (2008). *Ética y política. Ensayos escogidos II*. Granada: Nuevo Inicio.

— (2011). *Las tareas de la filosofía. Ensayos escogidos*. Granada: Nuevo Inicio.

Ricœur, P. (1986). *Lo voluntario y lo involuntario. Vol. I. El proyecto y la motivación*. Buenos Aires: Docencia.

- (1988). *Lo voluntario y lo involuntario. Vol. II. Poder, necesidad y consentimiento*. Buenos Aires: Docencia.
- (1988). *El discurso de la acción*. Madrid: Cátedra.
- (1991). *Sí mismo como otro*. Madrid: Siglo XXI.
- (1993). *Amor y justicia*. Madrid: Caparrós.
- (1999). *Lo justo*. Madrid: Caparrós.
- (2003). *El conflicto de las interpretaciones. Ensayos de hermenéutica*. 3 vols. México: Fondo de Cultura Económica. Vol. I. Hermenéutica y psicoanálisis; Vol II. Hermenéutica y estructuralismo; Vol. III. Introducción a la simbólica del mal.
- (2004). *Finitud y culpabilidad*. Madrid: Trotta.
- (2005). *Caminos del reconocimiento*. Madrid: Trotta.
- (2008). *Lo justo 2. Estudios, lecturas y ejercicios de ética aplicada*. Madrid: Trotta.
- Taylor, Ch. (1993). *El multiculturalismo y la “política del reconocimiento”*. México: Fondo de Cultura Económica.
- (1994). *La ética de la autenticidad*. Barcelona: Paidós.
- (1996). *Fuentes del yo. La construcción de la identidad moderna*. Barcelona: Paidós.
- (1997). *Argumentos filosóficos. Ensayos sobre el conocimiento, el lenguaje y la modernidad*. Barcelona: Paidós.
- (2003). *Las variedades de la religión hoy*. Barcelona: Paidós.
- (2005). *La libertad de los modernos*. Buenos Aires: Amorrortu.
- (2006). *Imaginario sociales modernos*. Barcelona: Paidós.
- Vattimo, G. (1986a). *Las aventuras de la diferencia. Pensar después de Nietzsche y Heidegger*. Barcelona: Península.
- (1986b). *El fin de la modernidad. Nihilismo y hermenéutica en la cultura posmoderna*. Barcelona: Gedisa.
- (1989). *Más allá del sujeto. Nietzsche, Heidegger y la hermenéutica*. Barcelona: Paidós.
- (1991). *Ética de la interpretación*. Barcelona: Paidós.
- (comp.) (1992). *La secularización de la filosofía. Hermenéutica y posmodernidad*. Barcelona: Gedisa.
- (1995). *Más allá de la interpretación*. Barcelona: Paidós.
- (2004). *Nihilismo y emancipación. Ética, política, derecho*. Barcelona: Paidós.
- (2010). *Adiós a la verdad*. Barcelona: Gedisa.

b) Estudios

- Bauman, Z. (2009). *Ética posmoderna*. Madrid: Siglo XXI.
- Beuchot, M. (1996a). *Posmodernidad, hermenéutica y analogía*. México: Porrúa-Universidad Intercontinental.
- (1996b). *Interpretación y realidad en la filosofía actual*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- (1997). *Tratado de hermenéutica analógica. Hacia un nuevo modelo de interpretación*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- (1998). *La retórica como pragmática y hermenéutica*. Barcelona: Anthropos.
- (1999a). *Heurística y hermenéutica*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- (1999b). *Las caras del símbolo: el ícono y el ídolo*. Madrid: Caparrós.
- (2002). *Perfiles esenciales de la hermenéutica*. México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- (2003). *Hermenéutica analógica y del umbral*. Salamanca: San Esteban.
- (2004). *Hermenéutica, analogía y símbolo*. México: Herder.
- Bianco, F. (2002). *Introduzione all'ermeneutica*. Laterza: Roma.
- Calvo Martínez, T.; Ávila Crespo, R. (eds.) (1991). *Paul Ricoeur: los caminos de la interpretación*. Barcelona: Anthropos.
- Conill, J. (2006). *Ética hermenéutica. Crítica desde la facticidad*. Madrid: Tecnos.
- Domingo Moratalla, A. (1991). *El arte de poder no tener razón: la hermenéutica dialogal de H.G. Gadamer*. Salamanca: Publicaciones de la Universidad Pontificia de Salamanca.
- Etxeberria, X. (2005). "Ética hermenéutica". En: Ortiz-Osés, A. y Lanceros, P. (eds.). *Claves de hermenéutica. Para la filosofía, la cultura y la sociedad*. Bilbao: Universidad de Deusto, p. 118-133.
- García Gómez-Heras, J. M.^a (2000). *Ética y hermenéutica. Ensayo sobre la construcción moral del "mundo de la vida" cotidiana*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Grondin, J. (1999). *Introducción a la hermenéutica filosófica*. Barcelona: Herder.
- (2005). *Del sentido de la vida. Un ensayo filosófico*. Barcelona: Herder.
- (2008). *¿Qué es la hermenéutica?* Barcelona: Herder.
- Heidegger, M. (1982). *El ser y el tiempo*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Irrgang, B. (2003). "Ética hermenéutica". *Seminarios de Filosofía* 16, 175-184.
- Levinas, E. (1987). *De otro modo que ser, o más allá de la esencia*. Salamanca: Sígueme.

- Lipovetsky, G. (1994). *El crepúsculo del deber. La ética indolora de los nuevos tiempos democráticos*. Barcelona: Anagrama.
- Maceiras, M. y Trebolle, J. (1995). *La hermenéutica contemporánea*. Madrid: Ediciones Pedagógicas.
- Masiá Clavel, J.; Domingo Moratalla, T.; Ochaíta Velilla, J. A. (1998). *Lecturas de Paul Ricoeur*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas.
- Mulhall, S.; Swift, A. (1996). *El individuo frente a la comunidad*. Madrid: Temas de Hoy.
- Sáez Rueda, L. (2001). *Movimientos filosóficos actuales*. Madrid: Trotta.
- Sucasas, A. (2001). *El rostro y el texto. La unidad de ética y hermenéutica*. Barcelona: Anthropos.